

Doet alle gaden wel sieden in sat uor seide roghen vout
 en saer in soete baden
 in eene cupe. alsus dat
 si tote nauwe. en toren
 lende der in siten
 mach. Sin doet. Sieden
 en alsi sitte in sat bat
 dat hare uoeten comen
 huten waters liggende
 vullbermax up. en coen
 de sefe cruden met ghe
 crughen. soe nent crude
 die ghe ghecrughe mo
 ghe. en namelic planta
 go. rose bladere men
 en sat gheeft hare te
 srimlene van eene bloet steene.

diene heet lap amates
 desen steen teperet met rose vout. ofte gheeft hare srimle
 tinsme ghemact van den wortelen van plantago. en van
 ghersten. en roet corael. ghepulueret en dat ghedranctien
 met aq plantagf. **Item** dat fact van der seluer wortelen
 van tremorsiben van der seluer. dat stremer bloet. **Een**
ander yene de wortelen van gfechen. de wortelen ad quique
 nerua. vad plantago. vad. bursa pastoris an. 07. 1. aceti
 forissam. dit sieden ouer een. en hier in net vulle metten
 spaken. en dat leght uor de vinfliche. en alsoe totter na
 uelen toe dat se gact. **¶** Nochi een ander maect een
 sachellin

rose blade
 puluert.

Liber Trotula
 Laatmiddeleeuwse
 vrouwengeneeskunde in de volkstaal
 Openbare Bibliotheek Brugge, ms. 593
 Bronnen in context 5

COLOFON

Titel

Liber Trotula: laatmiddeleeuwse vrouwengeneeskunde in de volkstaal
(Openbare Bibliotheek Brugge, ms. 593)

Auteurs

Jojanneke Hulsker
Ludo Vandamme
Jacques Van Keymeulen

Opmaak teksteditie

TAT Zetwerk, Utrecht

Jaar van uitgave

2022

Verantwoordelijk uitgever

Colin Beheydt, algemeen directeur Stad en OCMW Brugge
Burg 12, 8000 Brugge

Wettelijk depot

D/2022/0546/5

Dit werk is gelicenseerd onder een Creative Commons Naamsvermelding-NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken 3.0 Unported licentie. Bezoek <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0> om een kopie te zien van de licentie.

Omslagillustratie

Liber Trotula, f. 5 v (Openbare Bibliotheek Brugge, ms. 593)

Inhoud

Voorwoord	4
Inleiding	5
De medische wereld in de middeleeuwen <i>Joanneke Hulsker</i>	6
Gynaecologische teksten <i>Joanneke Hulsker</i>	8
Onderzoek naar de Middelnederlandse <i>Trotula</i> -traditie <i>Joanneke Hulsker</i>	10
De Brugse <i>Trotula</i> -tekst <i>Joanneke Hulsker</i>	13
Het <i>Liber Trotula</i> en de boekenverzameling van de Brugse geneesheer Isaac De Meyer (1786–1861) <i>Ludo Vandamme</i>	19
Taalkundig commentaar <i>Jacques Van Keymeulen</i>	22
Materiële beschrijving <i>Joanneke Hulsker</i>	25
Literatuurlijst	28
Bijlage: kritische teksteditie <i>Joanneke Hulsker</i>	

Voorwoord

De teksten in deze publicatie kwamen tot stand binnen het project Historische Bronnen Brugge. Dit project zorgde tussen 2003 en 2014 voor de digitalisering van dertien belangrijke historische documenten uit de collecties van het Stadsarchief Brugge, Openbare Bibliotheek Brugge, Musea Brugge, het Grootseminarie Brugge en het Rijksarchief te Brugge. De coördinatie was in handen van Erfgoedcel Brugge.

Bij elke bron schreven onderzoekers en conservatoren artikelen die de inhoudelijke, vormelijke of codicologische aspecten van het document uitdiepen of de ontstaanscontext schetsen. Voor sommige bronnen werd een teksteditie of vertaling bezorgd of werden regesten opgesteld.

De bronnen, artikelen en tekstedities waren aanvankelijk beschikbaar op *historischebronnenbrugge.be*. In 2018 kregen ze een nieuwe thuis op het portaal *erfgoedbrugge.be*. Deze digitale publicatie zorgt ervoor dat de teksten op langere termijn beschikbaar blijven voor onderzoekers en geïnteresseerden.

De teksten in deze publicatie werden oorspronkelijk gepubliceerd in 2009. De teksten en bibliografische verwijzingen zijn naar aanleiding van deze nieuwe digitale publicatie niet geactualiseerd.

Inleiding

Een heel bijzonder handschrift van de Openbare Bibliotheek Brugge is het zogenaamde *Liber Trotula* (ms. 593). Dit laatmiddeleeuwse manuscriptje bevat een tekst in de volkstaal over vrouwengeneeskunde. De anonieme auteur – het werk wordt toegeschreven aan de vrouwelijke arts Trota uit Salerno – heeft het vooral over de baarmoeder, menstruatie, onvruchtbaarheid en bevallingen.

Het *Liber Trotula* staat voor een lange traditie van praktijkgerichte, medische handboeken die teruggaan op een Latijnse tekst uit de 12de eeuw. Binnen deze traditie vormt het Brugse handschrift, samen met een handschrift in Kopenhagen en een in Hamburg, een aparte groep. De vertaling in het Nederlands kwam wellicht in de late middeleeuwen in westelijk Vlaanderen tot stand.

Het Brugse handschrift is op papier en ook het schrift, de illustraties en de vorm vertonen een zekere eenvoud. Dat dit sober en klein handschrift bewaard bleef, is onder meer te danken aan dokter Isaac De Meyer (1786–1861), die het in de 19de eeuw kon verwerven. De Meyers bijzonder waardevolle collectie verloskundige boeken werd in 1874 door zijn zoon aan de Brugse stadsbibliotheek geschonken.

De inleidende artikelen in deze digitale publicatie worden vergezeld door een nieuwe teksteditie van het manuscript. Deze editie is het werk van Jojanneke Hulsker die hiermee en onder leiding van professor Orlanda Lie haar masteropleiding Middeleeuwse Studies aan de Universiteit Utrecht afrondde.

De medische wereld in de middeleeuwen

Jojanneke Hulsker

In de vroege middeleeuwen was de geneeskundige kennis en praktijk vooral een zaak van kloosterlingen. Zij beschikten over de theorie in handboeken en vulden dit aan met praktische kennis. Deze kloostergeneeskunde beleefde in de elfde eeuw haar hoogtepunt. Gedurende de twaalfde eeuw verdween zij echter naar de achtergrond, onder invloed van verschillende ontwikkelingen.

De prestigieuze medische school in het Zuid-Italiaanse Salerno verwierf in deze periode grote bekendheid in Europa. Belangrijke werken die voortkwamen uit de school van Salerno behielden voor lange tijd een grote invloed, net als gezaghebbende vertalingen van Arabische werken die daar tot stand kwamen. Salerno was namelijk ook de bakermat voor het contact met de Grieks-Arabische geneeskunde, een ontwikkeling die van groot belang is geweest voor de denkbeelden in de westerse geneeskunde.

De uitbreiding van de medische kennis onder invloed van het medische centrum in Salerno had gevolgen voor het onderwijs aan de universiteiten. In plaats van de praktijkgerichte oriëntatie die kenmerkend was voor de kloostergeneeskunde, werd de geneeskunde en het bijbehorende onderwijs voornamelijk theoretisch en ontwikkelde het zich tot een speculatieve wetenschap. Het praktijkelement werd op dusdanige wijze gemarginaliseerd, dat de opleiding als tak van de filosofie beschouwd kon worden. Zodoende verwierf de studie steeds meer een belangrijke positie binnen de universiteit.

Er ontstond hierdoor een kloof tussen theorie en praktijk, die steeds groter werd. Deze afstand had effect op de medische uitvoering. Er vormde zich een scheiding tussen een *physicus*, een universitair geschoolde arts die zich baseerde op zuiver logische argumenten, voortkomend uit zijn aristotelische, natuurfilosofische opleiding, en een *medicus*, die hoofdzakelijk praktijkgericht werkte en observatie als hoogste richtlijn beschouwde. Daarnaast veranderde de rol van de geestelijkheid binnen de geneeskunde. De Kerk begon zich te verzetten tegen de medische activiteiten van kloosterlingen, omdat werd gevreesd dat de groeiende

aantrekkingskracht voor de medische wetenschap te veel afbreuk zou doen aan hun geestelijke leefwijze. Ook de hulp aan vrouwelijke patiënten werd afgekeurd, net als de vergoedingen die monniken kregen voor hun medische hulp. In 1215 verbood het vierde Lateraanse concilie priesters en monniken enige handeling te ondernemen waarbij bloed zou kunnen vloeien. Hiermee verschoof de organisatie van de medische voorzieningen grotendeels naar het stadsbestuur en kregen leken-artsen het monopolie (Jansen-Sieben 1994: m.n. 237–242, Lie 1999: 12–13).

Gynaecologische teksten

Jojanneke Hulsker

De splitsing tussen theorie en praktijk die in de twaalfde eeuw ontstond, heeft ook invloed gehad op de teksten die gewijd zijn aan de gynaecologie. In de vroege middeleeuwen nam de vrouwengeneeskunde een ondergeschikte positie in, onder meer omdat clerici uit overwegingen van kuisheid deze tak van de wetenschap liever verwaarloosden (Diepgen 1963: 59–60). De ontwikkelingen in de twaalfde eeuw leidden tot nieuwe inzichten over de vrouw en het vrouwelijk lichaam en twee tradities onderscheidden zich.

Tot de theoretisch-filosofische traditie behoort de *Secreta Mulierum*. Dit medisch-filosofische werk in het Latijn werd in de middeleeuwen toegeschreven aan Albertus Magnus, maar is waarschijnlijk aan het einde van de dertiende eeuw door een van zijn leerlingen vervaardigd. Het boek bestaat uit dertien hoofdstukken, waarin diverse onderwerpen aan bod komen op het gebied van voortplanting en het functioneren van vrouwelijke geslachtsdelen. De denkbeelden die hierbij tot uitdrukking worden gebracht zijn grotendeels ontleend aan de bestaande natuurfilosofische en medische traditie (Lie 1999: 8–10).

De vele kerkelijke verwijzingen in de tekst doen vermoeden dat dit werk in een religieuze omgeving tot stand is gekomen. Waarschijnlijk was de tekst bedoeld om clerici te introduceren in de natuurfilosofie, met speciale aandacht voor de voortplanting. Behalve dat dit een verrijking was voor hun algemene ontwikkeling, kon de informatie ook als hulp bij pastorale activiteiten fungeren. Het vrouwbeeld dat in deze tekst wordt weerspiegeld, is overwegend negatief. Hiermee lijkt de tekst eveneens als waarschuwing te dienen tegen de slechte natuur van vrouwen (Lemay 1992: 7–16).

Tot de meer praktisch geneeskundige traditie behoort het *Liber Trotula*. De inhoud in deze tekst is meer praktijkgericht. In deze tekst is nuttige informatie te vinden over de anatomie en fysiologie van het vrouwelijk lichaam. Het werk bestaat eigenlijk uit drie teksten: *Liber de Sinthomatibus Mulierum*, *De Curis Mulierum* en *De Ornatu Mulierum*. De eerste en laatste tekst zijn anoniem, maar de tweede is toegeschreven aan een vrouwelijke arts uit Salerno, genaamd Trota. De drie teksten hebben alledrie een eigen leven geleid; maar zijn, aan het einde

van de twaalfde eeuw samengevoegd tot een boek, met de verzamelnaam *Trotula*. Het boek behoorde al snel tot een van de belangrijkste werken op het gebied van de vrouwengeneeskunde en maakte deel uit van de praktische wereld van de chirurgen, chirurgijnen en vroedvrouwen (Green 2001: XI–XII, Lie 1999: 15).

Net als andere medische werken, werden gynaecologische teksten in het Latijn opgesteld, de taal van de wetenschap. Vanaf de twaalfde eeuw kwam echter een ontwikkeling op gang waarbij de Latijnse wetenschap steeds vaker in de volkstaal toegankelijk werd gemaakt. Dit betekende dat een groter, niet-Latijngeschoold en minder gespecialiseerd publiek kennis kon nemen van de wetenschappelijke teksten, en dus ook van medische informatie.

Toen de wetenschappelijke kennis uit de *Secreta mulierum* en het *Liber Trotula* in het Middelnederlands werd vertaald, vervaagde de scheiding tussen de twee tradities: denkbeelden van de van oorsprong verschillende tradities werden met elkaar gecombineerd. Hierdoor laat de Middelnederlandse overlevering van de gynaecologische teksten een zeer gevarieerd en divers beeld zien (Lie 2008: 452).

Onderzoek naar de Middelnederlandse *Trotula*-traditie

Jojanneke Hulsker

Pionierswerk binnen het onderzoek naar de Latijnse *Trotula*-teksten is verricht door Monica Green. Zij bracht in 2001 de eerste moderne editie uit van de Latijnse *Trotula* (Green 2001, ook verschenen als paperbackversie, waarbij de Latijnse tekst is weggelaten: Green 2001/2002.). Slechts eenmaal was de *Trotula* eerder geëditteerd en wel in de zestiende eeuw (Kraut 1544). Green geeft in haar editie een tijdsbeeld van het middeleeuwse Salerno, de Zuid-Italiaanse stad waar zich toentertijd een centrum van medische expertise bevond en waar ook de *Trotula*-compilatie tot stand is gekomen. Daarnaast verschaft zij ons belangrijke nieuwe inzichten met betrekking tot de identiteit van de vertaler/compiler en de structuur van de teksten.

Green deed ook onderzoek naar de overlevering van de *Trotula* in het Latijn en in de volkstaal (Green 1997: 80–81). Ze stelde een corpus vast van tweeëntwintig volkstalige *Trotula*-vertalingen (drie Nederlandse, vijf Engelse, zeven Franse, drie Duitse, een Hebreeuwse, een Ierse en twee Italiaanse bewerkingen) en twee Latijnse bewerkingen, een in verzen en een in proza. In totaal zijn deze *Trotula*-vertalingen in zestig verschillende manuscripten overgeleverd.

Orlanda Lie heeft onderzoek gedaan naar de Middelnederlandse *Trotula*-traditie in het kader van de gynaecologische traditie (Lie 2008). In totaal bevat de overlevering twintig teksten (zie hiervoor Jansen-Sieben 1989: 63–64). Deze laten volgens Lie, in vergelijking met de Latijnse traditie, een zeer divers beeld zien: de Middelnederlandse *Trotula*-traditie is vermengd met denkbeelden over het vrouwelijk lichaam en de vrouwelijke seksualiteit uit andere tradities.

Lie verdeelt de teksten in vier groepen. Hierbij worden de drie onafhankelijke vertalingen van de *Trotula*, Brugge ms. 593, Kopenhagen GKS 1657 en Hamburg SB Cod. Med. 798, gecategoriseerd als een aparte groep. Deze is het meest representatief voor de inhoud van de Latijnse *Trotula*. De teksten bevatten een vrije vertaling en bewerking van de gynaecologische en obstetrische gedeeltes uit de *Trotula*-tekst, aangevuld met informatie uit andere bronnen. Deze drie versies

zijn in proza geschreven en bewaard in een vijftiende-eeuws handschrift. Bovendien richt de vertaler/compiler zich in de drie teksten tot een vrouwelijk publiek. Ook bevatten de teksten allemaal illustraties van hulpmiddelen voor het bestrijden van vrouwenkwalen.

Deze drie teksten zijn dus te beschouwen als representatieve volkstalige bewerkingen van de *Trotula*. De *Trotula* in het Kopenhaagse handschrift, Kopenhagen GKS 1657, is in 1990 geëditteerd door Brigitte Kusche (Kusche 1990). Naast een diplomatische editie aangevuld met een uitgebreide woordenlijst geeft Kusche een beschrijving van het handschrift en schetst ze het wetenschappelijke milieu en de sociaal-culturele situatie ten tijde van het ontstaan van het werk. Ze analyseert de inhoud, de taal en het schrift van het werk en maakt ten slotte een korte vergelijking met de Brugse tekst. Zij concludeert dat de Brugse tekst veel beknopter is en minder recepten bevat. Kusche vermoedt dat het brede spectrum aan recepten in de Kopenhaagse tekst uiting geeft aan het doel van de auteur om verschillende sociaaleconomische groepen te bereiken. Een ander opmerkelijk verschil is dat, ondanks de overwegende thematische overeenstemming, de Brugse tekst geen hoofdstuk over obstetrie bevat, terwijl dat onderwerp in de Kopenhaagse tekst een belangrijke rol speelt.

De *Trotula* in Hamburg SB Cod. Med. 798 kreeg voor het eerst speciale aandacht op het tutorial *Women's secrets in the Middle Ages* dat plaatsvond aan de Universiteit Utrecht in 2007, geleid door Orlanda Lie en Monica Green. Hier is ook een begin gemaakt voor een editie, die in de doctoraalscriptie van Bineke Glas (Glas 2008) digitaal wordt uitgegeven, vergezeld van een kritische analyse van de tekst.

Brugge ms. 593 is in 1983 voor het eerst uitgegeven door Anna Delva (Delva 1983). Naast een kritische editie van deze versie van de *Trotula* is er ook een cultuurhistorische inleiding toegevoegd. Zij voerde hiertoe een historisch onderzoek uit naar de samenleving in Brugge in de vijftiende eeuw en de rol die de vroedvrouw hierin speelde. Na het verschijnen van dit proefschrift zijn er echter diverse kanttekeningen bij de uitgave geplaatst. Ria Jansen-Sieben noemt de kritische editie erg slordig en de hypothesen van Delva discutabel (Jansen-Sieben 1983: 554–556). Willem Daems plaatst een jaar later notities bij de uitgave, 'om te voorkomen dat anderen dit werk als hoogste wijsheid zullen aanhalen' en geeft vervolgens verbeteringen met betrekking tot onnauwkeurigheden ten aanzien van de botanisch wetenschappelijke nomenclatuur, paleografische en taalkundige problemen en onjuiste en twijfelachtige interpretaties (Daems 1984: 151–153). Albert Derolez plaatst enkele kritische kanttekeningen in een recensie in *Scriptorium*. Delva's beschrijving van het manuscript bestempelt hij als onvolledig en onjuist (Derolez 1984: 175–177). Ook Brigitte Kusche voegt in haar studie over de Kopenhaagse *Trotula* een kritische noot toe ten opzichte van Delva's editie. Het historische onderzoek van Delva is gebaseerd op de hypothese

dat de tekst voor en door een vroedvrouw geschreven is. Elk obstetrisch hoofdstuk ontbreekt echter in de Brugse tekst, waardoor deze theorie op losse schroeven komt te staan.

De Brugse Trotula-tekst

Jojanneke Hulsker

PROLOOG

De tekst vangt aan met een korte proloog (hoofdstuk 1). De auteur spreekt de hoop uit dat vrouwen begrip voor hem of haar zullen opbrengen, omdat hij/zij hen wil helpen en niet ten schande wil maken. De inhoud van deze proloog, met een directe adressering aan vrouwen, is terug te vinden in diverse volkstalige *Trotula*-teksten en doet vermoeden dat de tekst met het oog op een vrouwelijk publiek is geschreven. Dit is een hypothese waarover wetenschappers veel hebben gespeculeerd. Het gegeven dat deze tekst in de volkstaal is opgesteld, maakt dat de tekst voor het eerst toegankelijk werd voor lezers die geen Latijn kenden en dus ook voor vrouwen. Zou de tekst dan ook daadwerkelijk in handen van vrouwen zijn gekomen, zodat zij de tussenkomst van mannelijke artsen konden vermijden en hun eigen gezondheid konden waarborgen? Green stelt vast dat, op basis van codicologisch bewijs, het publiek van de volkstalige *Trotula*-teksten niet zo veel verschilde van dat in het Latijn. Echter, de aanwijzingen in de Brugse tekst, en ook in de twee andere Middelnederlandse vertalingen, geven de indruk, sterker dan in andere volkstalige teksten, dat vrouwen deze tekst konden raadplegen, en dit waarschijnlijk ook deden. Dit vermoeden wordt ten eerste gevoed door de expliciete uitnodiging aan vrouwen in de proloog, maar ook de toegevoegde illustraties wekken de indruk dat de tekst beter toegankelijk is gemaakt voor lezers die nog niet vertrouwd zijn met gynaecologische praktijken en instrumenten (Green 2008: 163–203). Lie beschouwt de aanwezigheid van deze afbeeldingen als een bewijs dat de teksten een praktisch doeleinde hadden en daarom waarschijnlijk als ‘gids’ bedoeld waren voor vrouwen, om hen te informeren en te instrueren (Lie 2008: 454).

GALENUS

Na deze proloog verstrekt de auteur informatie over het vrouwelijk lichaam. Deze gegevens zijn voor een groot deel gebaseerd op de medische geschriften van Galenus, een Griekse arts uit Klein Azië, geboren rond 130 voor Christus. Hij studeerde aan verschillende medische centra in het Midden-Oosten en reisde vervolgens af naar Rome. Galenus creëerde een eigen systematische, theoretische en filosofische visie op de geneeskunde, door oude en nieuwe inzichten te

gebruiken en te combineren. Met zijn nieuwe ideeën werd hij een van de meest invloedrijke medische schrijvers van zijn eigen tijd en lang daarna. In de middeleeuwen bleef zijn erfgoed bekend door het werk van Avicenna, die Galenus' medische ideeën samenvoegde met die van Aristoteles en Hippocrates. Avicenna lichtte niet alleen toe, maar noemde hen daarbij als autoriteiten en legde nadruk op belangrijke verschillen (Cadden 1995: 30–31, 108).

Het verschil tussen mannen en vrouwen werd door Galenus verklaard als gevolg van een verschil in hitte; vrouwen zijn substantieel kouder dan mannen. Hierdoor wijkt ook het gestel van mannen en vrouwen van elkaar af, evenals de werking van hun lichaam. Deze denkwijze had effect op geneeswijzen voor vrouwen. Veel van Galenus' ideeën zijn terug te vinden in de Brugse tekst.

VERSCHILLEN TUSSEN MANNEN EN VROUWEN

De tekst start, na een korte uitleg over de baarmoeder (hoofdstuk 2), met een uiteenzetting die de gedachte centraal stelt dat de vrouw meer begeerte heeft dan de man. Het idee dat vrouwen meer van seksuele gemeenschap genoten dan mannen, werd algemeen aangenomen.

Opvattingen over seks, zaad en geslachtsorganen verschilden in de middeleeuwen wezenlijk van die van tegenwoordig. Volgens de theorie van Galenus, die in de Brugse tekst wordt weerspiegeld, zijn de geslachtsdelen van mannen en vrouwen anatomisch gelijk, met als enige verschil dat de vrouwelijke geslachtsorganen zich inwendig bevinden. Dit betekent dat vrouwen, net als mannen, zaad produceren. Zaad dat, bij beide geslachten, een actieve rol speelt bij de bevruchting en in staat is bepaalde kenmerken aan een kind door te geven. Wel hebben mannelijk en vrouwelijk zaad verschillende functies, omdat vrouwelijk zaad met minder hitte is geproduceerd.

Seksuele gemeenschap werd in de middeleeuwen als belangrijk en gezond beschouwd, vooral met het oog op de zaadlozing. Ten eerste is zaad essentieel voor nakomelingen. Mannen én vrouwen hebben een zaadlozing nodig voor een succesvolle bevruchting, zoals uit bovenstaande theorie blijkt (Cadden 1995: 259).

Ten tweede bezag men de zaadlozing als cruciaal voor de gezondheid. Zaad moet het lichaam verlaten, omdat de natuur dit op deze manier verlangt. Dit geldt voor mannen, maar in nog grotere mate voor vrouwen. Op het moment dat er niet met enige regelmaat een zaadlozing plaatsvindt, zal het zaad zich ophopen en bederven, totdat het uiteindelijk in vergif zal veranderen. Dit vergif maakt de vrouw ziek (Jacquart & Thomasset 1988: 174).

OVER HET GENOT

Uitleg over het zaad, zijn oorsprong en de weg in het lichaam, werd gekoppeld aan het genot. Deze link werd gelegd vanuit het idee dat genot een stimulans is voor seks. Doordat de mens genot beleeft aan seksuele gemeenschap, vormt de herinnering hieraan een verlangen dit genot opnieuw te beleven en zal men dus seksueel actief blijven. Daarmee dient het genot een groter doel, namelijk de zaadlozing. Op deze manier is genot dus essentieel voor een gezond (seks)leven (Cadden 1995: 136–138).

De visie dat vrouwen een groter genot beleven is, zoals gezegd, niet alleen terug te vinden binnen de *Trotula*-traditie, maar werd algemeen geaccepteerd. Wetenschappers verwezen vaak naar verhalen van Ovidius, waarin deze visie al werd verkondigd. Maar de Brugse tekst geeft ook medische redenen. Ten eerste voelt de vrouw meer begeerte als gevolg van haar koude gestel, omdat ze seksuele gemeenschap gebruikt om op te warmen. Ook voelt de vrouw veel genot omdat de baarmoeder veel zenuwen bevat en daardoor zeer gevoelig van aard is. Echter, de natuurlijke stoffen die zij in haar baarmoeder ontvangt, voelen door deze sensitiviteit pijnlijk aan. Door middel van haar maandelijks menstruatie worden deze afvalstoffen geloosd en zal zij daarna des te meer bereid zijn een man te ontvangen. Tot slot benoemt de Brugse tekst de vrouw als onverzadigbaar, omdat het zaad van de man dat haar baarmoeder bevredigt en verzadigt, niet tot boven in de baarmoeder kan komen.

Daarna besteedt de tekst aandacht aan de anatomie van de baarmoeder (hoofdstuk 2). Volgens de middeleeuwse theorie bevatte de baarmoeder twee monden. De onderste, buitenste mond kennen wij als de vagina, in de Brugse tekst ook wel *porte* genoemd, en de tweede mond bevindt zich binnen in het lichaam. Deze mond sluit op het moment dat het zaad van de man in de baarmoeder aankomt. Hierdoor is de baarmoeder gereed om een foetus te laten groeien. De baarmoeder is opgedeeld in zeven kamers; in elke kamer kan één kind groeien. De kinderen die groeien in de drie kamers aan de rechterkant van de baarmoeder, worden jongens en de kinderen die groeien in de drie linkerkamers, worden meisjes. Een kind dat in de middelste kamer groeit, wordt een hermafrodit. De reden hiervoor is, dat de lever is gelegen aan de rechterkant van de baarmoeder. Volgens de theorie van Galenus is de lever één van de belangrijkste organen in het lichaam. Deze werd beschouwd als de centrale plek waar het bloed wordt verdeeld over alle delen van het lichaam, waaronder ook de baarmoeder. Vanaf de lever loopt er rechtstreeks een ader naar de rechterkant van de baarmoeder, omdat deze kant het dichtst bij is. Het bloed dat via deze ader wordt gevoerd, is puur en schoon. Er gaat ook een ader naar de linkerkant van de baarmoeder, maar deze ader leidt eerst naar de nieren. Hierdoor is het bloed van deze ader minder puur vanwege de afvalstoffen die door de nieren worden afgescheiden. Omdat schoon bloed van nature warmer is dan vervuild bloed, wordt het kind aan de rechterzijde van de baarmoeder warmer dan wanneer het

aan de linkerkzijde ligt. Zo wordt het geslacht dus bepaald (Jacquart & Thomasset 1988: 50–51).

MENSTRUATIE

Het volgende onderwerp dat de Brugse tekst aan de orde stelt is de menstruatie (hoofdstuk 3–6). Omdat vrouwen kouder zijn dan mannen, hebben zij een ander gestel, waarin de menstruatie een essentiële rol speelt. Binnen de gynaecologische ideeën van Galenus was de menstruatie het belangrijkste fysiologische proces dat voorbehouden was aan het vrouwelijk lichaam. Menstruatie was een noodzakelijke purgering die regelmatig moest plaatsvinden om het vrouwelijke gestel gezond te houden. Door deze zuivering wordt de natuurlijke balans van het lichaam in stand gehouden. Wanneer deze niet plaatsvindt, kan dit leiden tot ziekte. Omdat het mannelijk gestel heet is, zorgt dit op een andere manier voor de zuivering. Door zijn hitte is de man in staat zijn voedingsstoffen goed te 'koken' en bovendien kan hij zich door middel van zweet en het groeien van lichaamshaar ontdoen van de afvalstoffen die resteren na de vertering. Omdat de vrouw deze mate van hitte ontbeert, bevrijdt zij zich op een alternatieve wijze van afvalstoffen; deze zuivering is menstruatie. De menstruatie mag alleen uitblijven wanneer een vrouw zwanger is, omdat deze dient als voedsel voor de baby. In elk ander geval dat een vrouw niet menstrueerde, was dit een zaak van grote zorg. Het betekende dat een van de belangrijkste afvaluitdrijvende processen in het lichaam niet functioneerde. Dit is de reden dat in medische handboeken veel aandacht wordt besteed aan het reguleren van de menstruatie (Green 2008: 19–20). De Brugse tekst noemt het uitblijven van menstruatie een kwalijke zaak. Wanneer dit bij een vrouw gebeurt, zal zij waarschijnlijk zeer ongelukkige dingen doen en zal zij haar eetlust verliezen. Tevens worden er verschillende ziektes beschreven die kunnen ontstaan. Op diverse plaatsen in de tekst zijn recepten te vinden die menstruatie op kunnen wekken (hoofdstuk 4, 5, 7, 22, 23). Er zijn gerelateerde problemen waar de tekst aandacht aan besteedt. Ten eerste zijn er gevallen waarbij een vrouw te véél menstruatie heeft. Ook hier kunnen diverse ziektes door ontstaan. Er worden recepten beschreven om deze problemen te verhelpen (hoofdstuk 6, 18). Ten tweede beschrijft de tekst het fenomeen witte vloed (hoofdstuk 7). Vrouwen die hieraan lijden, zijn onvruchtbaar en moeilijk te genezen.

BAARMOEDERLIJKE VERSTIKKING

Een andere gynaecologische aandoening die wordt beschreven, is 'baarmoederlijke verstikking'. Hippocrates verbond hieraan het idee dat de baarmoeder door het lichaam kan bewegen. Wanneer de baarmoeder bij de lever komt, zal de vrouw geen adem meer kunnen krijgen en zal zij sterven. Voor Galenus, als ervaren anatomist, was de bewegende baarmoeder geen reële verklaring. Hij nam aan dat het bij deze ziekte kon *lijken* alsof de baarmoeder is gestegen, omdat een

giftige reactie in de baarmoeder de organen boven de baarmoeder aantast. Deze giftige reactie kan ontstaan door de niet weggevoerde menstruatie, of door opgehoopt zaad in de baarmoeder. Voornamelijk maagden en weduwen zouden lijden aan deze ziekte, omdat zij geen zaadlozingen hebben en de 'bevochtigende' werking van het mannelijke zaad missen (Green 2008: 22–24). Deze theorie vindt men terug in de Brugse tekst. De tekst schrijft medicatie voor om een zaadlozing op te wekken en zo de baarmoederlijke verstikking te voorkomen (hoofdstuk 10, 24). Bovendien wordt een remedie beschreven tegen de (schijnbare) verplaatsing van de baarmoeder. Door middel van het toedienen van vieze dampen in de neus, en zoete dampen in de vagina wordt de baarmoeder weer terug naar haar oorspronkelijke positie gebracht. De therapie die tegen deze en vele andere ziektes wordt voorgeschreven vindt zijn oorsprong in de Oudheid. Naast de geurende dampen die naar de vagina werden geleid, werd ook diverse medicatie via deze weg toegediend. Men beschouwde dit als doeltreffender dan bijvoorbeeld orale medicatie. Op de illustraties in de Brugse tekst zijn verschillende potten en stoelen voor de toediening van dampen te zien, evenals verschillende pessaria. Deze pessaria waren poppen van bijvoorbeeld katoen, in de vorm van tampons, waarin medicijnen werden gewikkeld of gegoten. Ook dit gebruik heeft zijn oorsprong in antieke geneeswijzen (Green 2008: 31). Ongemakken die de Brugse tekst vervolgens kort aanstipt zijn gezwellen, zweren, wonden of vleesbomen in de baarmoeder, en zweren en gezwellen aan de borst. Hier worden verschillende remedies voor beschreven (hoofdstuk 13–17, 28).

ONVRUCHTBAARHEID EN GEBOORTE

Een volgend onderwerp dat in de tekst ter sprake komt, is de kwestie van onvruchtbaarheid (hoofdstuk 19–21). Dit kan een probleem zijn van zowel de man als de vrouw en voor beide geslachten worden verschillende oorzaken genoemd. Er wordt een test beschreven waarmee men kan uitzoeken wie van beiden onvruchtbaar is: zowel de man als de vrouw vullen een pot vol zand met urine en zetten deze buiten. Degene van wie de pot na negen of tien dagen wormen bevat, is onvruchtbaar. Wanneer de vrouw onvruchtbaar is, kan dit worden veroorzaakt door een te koude of te warme complexie. De tekst geeft uitleg voor een test waarmee de oorzaak kan worden blootgelegd en er worden geneesmiddelen voorgeschreven tegen beide kwalen. Vervolgens geeft de tekst instructies over de te verrichten handelingen na de geboorte van een kind; moedermelk geven, drinktechnieken, een juiste slaapplek en de omgang met de navelstreng komen onder andere aan bod, evenals de kwaliteiten van een goede voedster en haar voedselvoorschriften. Tevens wordt goede moedermelk onderscheiden van slechte en worden suggesties aangereikt om de melk te verbeteren (hoofdstuk 25–27, 29).

GEVEINDE MAAGDELIJKHEID

Tot slot bevat de Brugse tekst een hoofdstuk met daarin recepten om de vagina van een vrouw in zulke mate te vernauwen, dat zij op een maagd lijkt (hoofdstuk 30). Deze recepten komen tegemoet aan de kennelijke noodzaak voor vrouwen om hun status als maagd te herstellen. Vermoedelijk zal de behoefte om met deze vernauwing het seksuele plezier in een relatie te verhogen een rol hebben gespeeld. De belangrijkste reden zal echter voortgekomen zijn uit de mate waarin seksuele zuiverheid verbonden was met de eer van vrouwen binnen de middeleeuwse maatschappij (Green 2008: 42). Tekenend hiervoor is dat de auteur toevoegt dat ‘ic, Trotula, ebbe hiermede vrouwen gheholpen die kinderen hadden ghehad, ende daarna trocken si te huwelike’ (f. 18r). Het laatste hoofdstuk is daarmee een goed voorbeeld van de praktische aard van het werk, alsmede van de aandacht en betrokkenheid die uitgaat naar het welzijn van vrouwen. Deze aandacht en betrokkenheid is in de gehele tekst terug te vinden.

Het *Liber Trotula* en de boekenverzameling van de Brugse geneesheer Isaac De Meyer (1786–1861)

Ludo Vandamme

Het Brugse *Trotula*-handschrift is een klein, eenvoudig, papieren manuscript. In de eerste helft van de 19de eeuw kon de Brugse geneesheer Isaac De Meyer er de hand op leggen. De Meyer was vooral geïnteresseerd in de tekst. Als geneesheer had hij een grote wetenschappelijke en praktische belangstelling voor verloskunde. Vandaar dat ook zijn uitgesproken historische belangstelling al vlug de richting van de vroedkunde uitging. Dit resulteerde onder meer in een boekenverzameling over dit onderwerp, waarin zowel handschriften en oude drukken als eigentijdse literatuur rug aan rug stonden. Isaac De Meyer overleed in Brugge in 1861.

In 1874 schonk Desiré De Meyer de vroedkundige bibliotheek van zijn vader aan de stad Brugge. Desiré was een bijzonder kunstminnend man die zich vooral op het verzamelen van schilderijen toelegde. De boekenverzameling sprak minder tot zijn verbeelding en op 25 juli 1874 aanvaardde de stad Brugge deze schenking. Op deze manier bleef de collectie samen, en tot op vandaag is dat nog steeds het geval. Het gaat om 213 gedrukte edities in 223 exemplaren en twee handschriften. Voor de studie van de bibliotheek en van Isaac De Meyer als boekenverzamelaar vormen deze boeken veruit de belangrijkste bron. Uit andere bronnen is er nauwelijks iets over zijn verzamelwoede bekend. Ook in zijn talrijke publicaties rept Isaac met geen woord over zijn jacht op boeken. In zijn boeken plaatste hij soms discreet zijn naam, maar uiterst zelden aankoopgegevens of andere informatie. Dit stilzwijgen geldt ook voor het *Trotula*-handschriftje. Tot op heden is het niet bekend wanneer, van wie en waar hij dit handschrift aankocht of kreeg.

Het opvolgen van de markt van het antiquarische boek is bijzonder tijdrovend. Wellicht liet De Meyers drukke medische, pedagogische en representatieve praktijk dit niet toe. Tijdgenoten die ook interesse hadden in oude drukken over

geneeskunde beschikten ontegenzeggelijk over meer tijd. Zo legde bijvoorbeeld de Brugse aristocraat Anselm Van den Bogaerde in 1853 de hand op een fraaie renaissance-druk (Israël Spach, *Gynaeciorum*, Straatsburg: Lazarus Zetzner, 1591) met een vroege teksteditie van het *Liber Trotula*. Van den Bogaerde reisde daartoe vanuit Brugge naar Bonn. Uiteraard paste dit boek ook uitstekend in De Meyers bibliotheek maar andere Brugse bibliofielen beschikten duidelijk over meer mogelijkheden. Anderzijds bood ook het Brugse boekenbedrijf vele kansen voor een verzamelaar van geneeskundige boeken, met boekhandels waarin moderne en oude boeken werden aangeboden en een heel intens veilingwezen. Tussen 1760 en 1810 kwamen elf medische bibliotheken onder de hamer waarvan een gedrukte veilingcatalogus bewaard bleef. Na 1810 nam dit ritme nog toe terwijl ook algemene bibliotheken vaak geneeskundige curiosa bevatten. Ook De Meyers breed professioneel netwerk bracht boeken aan. De Joods-Duitse arts Julius Rosenbaum (1807–1874) schonk een exemplaar van zijn thesis met een persoonlijke opdracht. Uit de meer nabije omgeving is er een drukje van dokter Van Huevel (*Mémoire sur la pelvimétrie*), een lezing voor het Medisch Genootschap in Gent. Oudere boeken bevatten provenancegegevens die getuigen over de reis van het boek vooraleer het in handen kwam van De Meyer. Het gaat vaak om chirurgijns (Jean Delecluse, Willebald David) en vroedvrouwen en -meesters (Marie-Anne van Parijs, Jan B. Dhurter) uit westelijk Vlaanderen.

Echt oude drukken (incunabelen en postincunabelen) ontbreken in de collectie. Er zijn drie 16de-eeuwse drukjes, het oudste uit 1563. De 18de eeuw, de tijd dat handboeken het licht zagen die beantwoordden aan de door de overheid ingerichte opleidingen vroedkunde, en de 19de eeuw, de eigen tijd van De Meyer, spannen de kroon, met respectievelijk 96 en 87 edities. De taal is overwegend Frans. De Meyer had zijn studies geneeskunde in Parijs voltooid en volgde de Franse verloskunde op de voet. Ook de Angelsaksische school (John Aitken, Thomas Denman, William Smellie) is overwegend in Franse vertaling in zijn bibliotheek aanwezig.

Uiteraard had De Meyer oog voor boeken die thuishoorden in het medische bedrijf in Brugge. In 1850 bracht hij trouwens een nuttige bibliografie van Brugse geneesheren uit: *Bibliographie des praticiens distingués de la ville de Bruges et du Franc de Bruges*. Zo staken er in De Meyers collectie twee exemplaren van *Onderwys voor alle vroedvrouwen*, het Brugse leerboekje voor vroedvrouwen samengesteld door de stadschirurgijn Cornelis Kelderman.

De boekenbelangstelling van Isaac De Meyer ging veel verder dan de vroedkunde. Deze andere boeken uit zijn huisbibliotheek werden door de erfgenamen niet aan de stad overgemaakt en zijn wellicht in de boekhandel terechtgekomen. Twee exemplaren belandden toch nog in de toenmalige stadsbibliotheek: de monumentale uitgave van Vesalius' *Opera omnia* (1725) en het kleine drukje met

de medisch-spirituele *Religio medici* van de Engelse arts en filosoof Thomas Brown, beide Leidse drukken.

De Meyers vroedkundige bibliotheek bleef uitzonderlijk rijk en intact bewaard en is vandaag toegankelijk in de Openbare Bibliotheek Brugge. Het *Trotula*-handschriftje is het oudste, het belangrijkste en ontegenzeggelijk het meest bekende boek uit deze collectie.

Taalkundig commentaar

Jacques Van Keymeulen

INLEIDING

Het *Liber Trotula*, een 15de-eeuws handschrift over vrouwengeneeskunde, is een heruitgave meer dan waard. De uitgave hieronder is kritisch, niet diplomatisch. Dat betekent dat de inhoud van de tekst vooropstaat, en dat de tekstuutgever waarschijnlijk aan de vorm van de tekst heeft gesleuteld om hem leesbaarder te maken: afkortingen worden (stilzwijgend) opgelost, interpunctie en hoofdlettergebruik worden gemoderniseerd, de u/v- en i/j-grafemen worden aan de hedendaagse spelling aangepast ... We gaan er echter vanuit dat de ingrepen in de vorm gering zijn, en niet wegen op taalkundige observaties.

Taalkundigen voelen zich meer op hun gemak met ambtelijke dan met literaire teksten; het *Liber Trotula* sluit veeleer aan bij de tweede dan bij de eerste tekstsoort. Ambtelijke teksten, zoals bijv. oorkonden, zijn doorgaans gedateerd en gelokaliseerd, en hebben meestal een minder ingewikkelde tekstgeschiedenis achter zich dan literatuur – in dit geval wetenschappelijke literatuur. Literaire teksten werden immers druk overgeschreven en aangepast aan plaatselijke smaken en taalvariëteiten, zodat lokalisering op grond van taalkundige kenmerken alleen een heikele zaak is. Vele teksten hebben op het gebied van taal een hybride karakter, en enkel een doorgedreven (statistische) studie brengt dan meer klaarheid. Het beeld wordt nog gecompliceerd door het feit dat de Vlaamse schrijftaal dominant was, waardoor Brabantse scribenten hun taalkenmerken dikwijls poogden te onderdrukken.

Teksten lokaliseren op taalkundige gronden is mogelijk – als men met bovenstaande reserves rekening houdt. De historische dialectologie kan bogen op twee atlanten waarin voor het verleden taalkundige verschijnselen op kaart werden gezet – beide atlanten maken gebruik van het zgn. Corpus Gysseling, het corpus van diplomatisch uitgegeven 13de-eeuwse Nederlandse teksten die in origineel (of 13de-eeuws afschrift) bewaard zijn gebleven (Berteloot 1984 en Mooyaert 1992). Naast die twee atlanten, die op extern gelokaliseerde historische bronnen zijn gebaseerd (weliswaar zo'n anderhalve eeuw ouder dan het *Liber Trotula*), kan men ook te rade gaan bij atlanten van de traditionele dialecten, die zeer dikwijls middeleeuwse taalverschijnselen bewaard hebben (FAND, MAND, SAND).

TAALKENMERKEN IN HET LIBER TROTULA

Bij een tekst die in Brugge wordt bewaard, gaat men in eerste instantie op zoek naar Vlaamse dialectkenmerken. Met Vlaams wordt hier de dialectgroep bedoeld van het Germaanstalige deel van het oude graafschap; de grens met het Brabants wordt gevormd door een overgangsgebied aan de Dender en de benedenloop van de Schelde. Het *Liber Trotula* heeft inderdaad vooral Vlaamse kenmerken: zeer typisch is het rekkingsteken <e> voor zowel lange a als lange o (in Brabantse teksten is het rekkingsteken meestal <i>).

1v16 ... ontfaen heeft dat saet van den man:

2v20 ... sijn si gepijnt in dat hoeft*

Typisch Vlaams is de onzekerheid met de plaatsing van de <h>. We treffen zowel onterechte h-voorvoeging als h-weglating aan.

1r8: ... Nu ghi vrouwen, ne bellecht hu niet (... belgt u niet)

1r9: ... een let dat si ebben dat men heet in Latine matrix, (... dat zij hebben ...)

De moeilijkheid met de h, die men blijkbaar niet meer uitsprak, maar wel koppig probeerde te schrijven op de etymologisch juiste plaatsen, heeft een zeer oude geschiedenis en leeft in het Vlaams tot vandaag voort. Pas vanaf het oostelijk Brabants spreekt men in de hedendaagse dialecten de h uit.

Een Vlaamse dialectonderscheiding, die tot vandaag bewaard is gebleven, en ook in het *Liber Trotula* in de spelling wordt uiteengehouden, is die tussen diftongische en niet-diftongische oe als in *voet* (*voëët* uitgesproken) en *doek* (met een korte *oe* uitgesproken). De oe komt voor vòòr labialen (p, m ...) en gutturalen (k, ch ...), de oeë voor de andere medeklinkers: in Vlaamse teksten wordt in het eerste geval een <oe> geschreven, in het tweede geval een <ou>.

14r14 ... up eenen stoel met eenen gate

14v21 ... die niet antieren no ne ouffenen die vleeschelike ghenouchte.

Het Vlaamse karakter van de tekst komt ook tot uiting in de ee-spelling in vormen als *cleene* (13v23, *eenen cleenen vingere*), *beeden* (12v13 ... *wies de scaut es van hem beeden*), *sceet* (1v7... *Bedi als de natuere van hare sceet*), *heeschen* (9v24 ... ghelijc dat droege stoven heeschen) (voor resp. klein, beiden, scheidt, eisen). Westelijk Vlaams zijn vormen als *dinne* voor 'dun' (12v6 ... *Dats omme dat si sijn te dinne*, ...; 12v11 ... *dat sijn saet es te dinne*) en evelen 'euvel' (12r14 ... *dat vallende evel*, 'epilepsie'). Die laatste vormen zijn zgn. Ingveoonse

* Bij de verwijzing naar tekstfragmenten wordt telkens eerst het folionummer vermeld, dan recto of verso, gevolgd door het nummer van de betreffende regel.

umlautsontrondingen en zijn oeroude westelijke vormen (vlg. Engels *thin* en *evil*), die men nooit in een Brabantse tekst zal aantreffen. Spontane palatalisering, ook typisch voor het westen, zijn *up* (1r13 *up eenen tijt*), *vul* (5r10 *dat de moeder es te vul*) en *wulle* (5v13 *ende hier in net vulle metter hieken*) (voor 'op', 'vol' en 'wolle'). *Up* reikt echter wel tot net over de grens met het Brabantse gebied. We treffen ook typische overgangen aan van e naar i en omgekeerd: *crempen* (8v16 ... *crempen te hoepe*) 'krimpen'; 12r10 *pulver van clessen* 'klissen', 13r2... *si ebben die leppen ghecloven* 'lippen', 13r12 ... *ende dat wintelt subtijl in cautoen* 'wentelen'.

De Vlaamse klankverandering *-ft* > *-cht*, bekend van *vijftig* > *vichtig*, is relatief zeldzaam, maar we vonden wel een mooi voorbeeld, nl. *luchter* als in 2r8 ... *rolde in de luchter side* 'rolde naar de linker zijde'. Het woord moet verwant zijn met het Engelse *left* en Fries *lofter*, met de *-ft* > *-cht*-wisseling. West-Vlaamse dialectkenmerken hebben dikwijls parallellen in het Engels of in Engelse dialecten; dat is niet het gevolg van ontlening, maar van taalverwantschap. De kusten van de Noordzee werden immers aan beide zijden door dezelfde Saksische Germanen bezet. Typisch westelijk is ook *soe* 'zij' als in 1v14 'Ende dats die redene dat soe niet van den man es versaet'; meestal echter wordt *sij/sigeschreven*.

Het bovenstaande kan de indruk wekken dat de tekst in een zuiver soort West-Vlaams dialect is geschreven. Dat is niet het geval. Er zijn in de tekst zelf heel wat contradicties: bijv. zowel *mueghen* als *moghen*: 2v6 *soe mueghen si bi natueren ontfaen kint* tegenover 4v3 *Ende aldus moghen hem die aderen niet onthauden*; zowel *dorst* als *durst*: 10v16 ... *einparliken curts ende groeten dorst* tegenover 13r4 ... *einperliken durst*. We treffen het westelijke woord *zeem* 'honing' aan, maar ook *honig*: 3v10, *met gescuumden seeme*; 16v6, *soe maect hem cleenen suppositorien van honich*. Het heeft ons verwonderd het woord *rug* aan te treffen en niet *rik* (2v20 *in den rugghe*), *boter* en niet *bueter* (11r2 *met boteren*) enz. En dan hebben we het nog niet over al de manieren waarop de scribent de woorden voor 'azijn' en 'ajuin' heeft geschreven, resp. 6r6 *esile*, 11v14 *asile*, 16v3 *aysile* (uit Oudfrans *aisil*, *aissil*) en 11r15 *engoene*, 13v17 *oeygoenne*, 17r2 *oeyugoen* (uit Oudfrans *aignon*).

Het *Liber Trotula* is overduidelijk een (West-)Vlaamse tekst, maar is wel niet systematisch in het West-Vlaams geschreven, i.e. niet alle 'schrijfbaar' West-Vlaamse kenmerken zijn volledig en op een systematische wijze weergegeven. Het is in elk geval niet mogelijk om hem op taalkundige gronden ontegensprekelijk aan een scribent uit Brugge toe te wijzen. De besproken taalkenmerken bestrijken alle een groter gebied dan Brugge alleen.

Materiële beschrijving

Jojanneke Hulsker

Het handschrift dat uit de vijftiende eeuw dateert, wordt bewaard in de Openbare Bibliotheek Brugge, onder de signatuur ms.593. Over de herkomst is verder niets bekend (zie hiervoor ook *De Poorter* 1924: 36). Het handschrift is een boekblok, bestaande uit gebonden katernen. Het heeft een kartonnen, groene kaft, deze is niet origineel. Waarschijnlijk heeft het (in ieder geval enige tijd) bestaan zonder band. Aanwijzing hiervoor zijn de gebruikssporen van het eerste blad, die bij de andere bladen grotendeels ontbreken. Het formaat van de codex is een octavo: 22 centimeter hoog en 14,5 centimeter breed. De tekst is geschreven in één kolom, van ongeveer 14 centimeter hoog en 10 centimeter breed. De bovenmarge is 2,5 centimeter, de ondermarge 5,5. De binnenmarge is 2 centimeter, de buitenmarge 2,5. Gemiddeld hebben de (volledige) pagina's 31 regels en deze regels bevatten elk gemiddeld 10 woorden.

Het handschrift bestaat uit papier en bevat twee katernen. Deze waren oorspronkelijk gebonden met drie touwtjes, maar die hebben hun functie verloren in de huidige band, waarin de katernen door middel van twee kleine touwtjes gebonden zijn. Het eerste katern bevat zeven dubbelbladen, het tweede katern bevat er vier. Er zijn dus in totaal elf dubbelbladen. Het laatste vier-en-halve blad is echter afgesneden. Dit betekent dat er achttien bladen over zijn (waarvan één halve), die aan voor- en achterzijde zijn beschreven. De katernen horen bij elkaar. De bladen zijn doorlopend, contemporain genummerd en er is sprake van dezelfde opmaak. Verder bevatten de twee katernen dezelfde watermerken. Dit is een ossenkop, die zich in de vouw van het dubbelblad bevindt. Dit heeft als gevolg dat de bovenste helft van de kop te zien is op het eerste blad van het dubbelblad en de onderste helft op het tegenblad. Hierdoor is het moeilijk een goede schets te maken. In het tweede katern volgt op elk dubbelblad met een watermerk een dubbelblad zonder watermerk. Bij het eerste katern is het patroon onregelmatig en ook is hier eenmaal een andere variant van het watermerk te zien met een smallere kop en een hogere ster. Bovendien is dit watermerk gedraaid. Het patroon van het watermerk ziet er dus als volgt uit: (1 2+ 3 4+ 5+* 6+ 7) (8+ 9 10+ 11).

Hierbij stellen de cijfers een dubbelblad voor, verdelen de haakjes de bladen in de katernen, geeft de + aan wanneer er een watermerk te zien is en duidt de * aan dat er een variant van het watermerk te zien is. Waarschijnlijk hebben dubbelblad 1 en 2 één vel gevormd, zo ook 3 en 4, 6 en 7, 8 en 9, en 10 en 11. Dubbelblad 5 is de helft van een vel met een ander watermerk, uit een andere riempapier of uit dezelfde riem met 'twinwatermarks', hoewel deze tweeling veel verschillen vertoont.

Het schrift in Brugge ms. 593 kan worden getypeerd als een onzuivere *hybrida* (*bastarda*) (zie hiervoor ook Derolez 2003). Er is sprake van een losse, snelle hand, niettemin is het handschrift goed leesbaar.

De bladen van het handschrift zijn tweemaal genummerd, zowel in de onder- als bovenmarge. De rectozijdes zijn van één tot achttien genummerd. Dit is gedaan met twee andere handen dan die waarmee de tekst is geschreven. De nummering in de bovenmarge is met potlood geschreven en is waarschijnlijk nog niet zo oud. De nummering in de ondermarge is in inkt. Zowel de inkt als de hand zijn duidelijk anders dan die waarmee de lopende tekst is geschreven. Het schrift is echter overeenkomstig en daarom vermoeden we dat deze nummering omstreeks dezelfde periode is aangebracht als die waarin de tekst geschreven is. Opmerkelijk is dat deze nummering is aangebracht nádat de ontbrekende bladen zijn weggehaald. Dit is te zien aan de (relevante?) aantekeningen die hierbij zijn geschreven, door de hand die genummerd heeft. Op folio 17v staat links onderaan '24', en rechts onderaan 'nichil quere' (volgens de lezing van Derolez 1984: 176). Op folio 18r staat '18 etc' in de marge, juist boven het afgesneden deel van dit blad. Op folio 18v staat in de linker onderhoek '15.4'. Opmerkelijk is dat op de resterende kimmén van de vier weggehaalde bladen óók is geschreven. Op folio 20 staat 'de weldene', en op folio 21 '(?) Blad 8' (onzekere lezing).

Titels zijn geschreven in een onregelmatige *textualis* met rode inkt, onderstreept en soms (in geringe mate) versierd. De letters in de titels hebben een dubbele regelgrootte en zijn één centimeter hoog, exclusief stokken. Het eerste woord van een nieuw hoofdstuk begint altijd met een initiaal van dubbele regelhoogte, met rode inkt uitgevoerd. De hoogte en breedte variëren van 1 tot 2 centimeter. Dit met uitzondering van de eerste initiaal; deze is 3,3 centimeter hoog en 4,5 centimeter breed. De initialen zijn versierd met eenvoudig penwerk, krullen en beeltenissen van bladeren. Dit penwerk is met lichtbruine inkt uitgevoerd en is soms wel 5 centimeter hoog, in de marge. Andere ornamenten zijn de kadellen waarmee de stokletters van de bovenste regels zijn versierd. Deze zijn in eerste instantie door de kopiist aangebracht, maar vervolgens door de rubricator van een rode schaduwlijn voorzien. In de lopende tekst zijn de hoofdletters doorgaans gerubriceerd. Onder rubriceren wordt het markeren met een verticaal rood streepje verstaan. Zo hier en daar heeft de rubricator ook de eerste letter van kruidennamen in opsommingen gemarkeerd en soms zijn *en passant* kleine

correcties in rood aangebracht, zoals een doorhaling van een overbodig woord of het aanvullen van vergeten getalspunten. Tenslotte zijn er de onderstrepingen; een lijn van rode inkt onder of soms ook langs het desbetreffende woord. Meestal wordt dit gebruikt in combinatie met *textualis* en gaat het om de aankondiging van een nieuw recept.

Nieuwe paragrafen worden in de tekst door middel van een teken aangegeven, dat in twee varianten voorkomt. Het bestaat uit twee poten, waarvan de linker soms rond is (als een 'c'), en soms recht (als een lange 's'). Inhoudelijk is er geen verschil tussen de varianten. Ook deze paragraaftekens zijn door de kopiist geschreven en door de rubricator met rode inkt overgetrokken.

Tot slot komen er diverse afbeeldingen in de tekst voor. Ze zijn te zien op ff. 3v, 4r, 5v, 6v, 7r, 7v, 14r en 15v. Waarschijnlijk zijn de afbeeldingen later toegevoegd en is er hiervoor ruimte opengelaten bij het schrijven van de tekst. Het gaat in totaal om 10 afbeeldingen, variërend in grootte, waarbij de kleinste afbeelding 5,5 bij 1,5 centimeter is, terwijl de grootste 6 bij 6 centimeter is. De afbeeldingen zijn getekend met pen en ingekleurd met verschillende kleuren inkt. Af en toe is slechts zwarte inkt gebruikt, maar vaak is dit aangevuld met diverse kleuren als rood, geel, groen en bruin.

LITERATUURLIJST

Berteloot 1984

A. Berteloot, *Bijdrage tot een klankatlas van het 13de-eeuwse Nederlands* (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde), Gent, 1984.

Cadden 1995

J. Cadden, *Meanings of Sex Difference in the Middle Ages*, Cambridge, 1995.

Daems 1984

W.F. Daems, 'Van kersepitten en witte laurierbladeren. Notities bij een recente tekstuitgave,' in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 100 (1984), pp. 151–153.

De Poorter 1924

A. De Poorter, *Catalogue des Manuscrits de médecine médiévale de la Bibliothèque de Bruges*, Parijs, 1924.

Delva 1983

A. Delva, *Vrouwengeneeskunde in Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen*. Brugge.

Derolez 1984

A. Derolez, [Comptes Rendus] in *Scriptorium* 38, pp. 175–177.

Derolez 2003

A. Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books: from the twelfth to the early sixteenth century*, Cambridge, 2003.

Diepgen 1963

P. Diepgen, *Frau und Frauenheilkunde in der Kultur des Mittelalters*, Stuttgart, 1963.

FAND 1998–2005

J. Goossens, J. Taeldeman et al., *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten I, II, III, IV* (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde), Gent, 1998–2005.

Glas 2008

B. Glas, *Vrouwengeheimen ontrafeld? Een nader onderzoek naar de Middelnederlandse gynaecologische tekst in codex medicus 798 (SUB Hamburg)*, Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht, 2008

Green 1997

M. Green, 'A Handlist of the Latin and Vernacular Manuscripts of the So-Called Trotula Texts. Part II: The Vernacular Texts and Latin Re-Writings,' in *Scriptorium* 51 (1997), pp. 80–104.

Green 2001/2002

M. Green, *The Trotula. An English Translation of the Medieval Compendium of Women's Medicine*, Philadelphia, 2001/2002.

Green 2001

M. Green, *The Trotula: A Medieval Compendium of Women's Medicine*. Ed. en vert., Philadelphia, 2001.

Green 2008

M. Green, 'In a Language Women Understand: the Gender of the Vernacular', in *Making Women's Medicine Masculine: The Rise of Male Authority in Pre-Modern Gynaecology*, Oxford, 2008, pp. 163–203.

Hulsker 2008

J. Hulsker, 'Want dien boem moet bloyen sal hi draghen vruchten' Een Middelnederlandse gynaecologische tekst, *Brugge SB 593: inleiding en editie*, Universiteit Utrecht, 2008. Onuitgegeven scriptie.

Jacquaert & Thomasset 1988

D. Jacquart en C. Thomasset, *Sexuality and Medicine in the Middle Ages*. Vert. door M. Adamson, Cambridge, 1988.

Jansen-Sieben 1983

R. Jansen-Sieben, [Recensie] in *De Nieuwe Taalgids* 76 (1983), pp. 54–556.

Jansen-Sieben 1989

R. Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur*, Utrecht, 1989.

Jansen-Sieben 1994

R. Jansen-Sieben, 'Het menselijk lichaam en de geneeskunde,' in M. Stoffers (red.), *De Middeleeuwse ideeënwereld, 1000–1350*, Hilversum, 1994, hoofdstuk 8, pp. 233–266.

Kraut 1544

G. Kraut (ed.) 'Trotulae curandarum Aegritudinum Muliebrum, ante, in & post partum liber unicus, nusquam antea editus', in *Experimentarius medicinae*, Straatsburg, 1544.

Kusche 1990

B. Kusche, *Frauenaufklärung im spätmittelalter. Eine philologisch-medizinhistorische Untersuchung und Edition des gynäkologisch-obstetrischen G KS. 1657 Kopenhagen*, Stockholm, 1990.

Lemay 1992

H. Lemay, *Women's secrets. A Translation of Pseudo-Albertus Magnus' De Secretis Mulierum with Commentaries*, Albany, 1992.

Lie 1999

O.S.H. Lie, *Vrouwengeheimen. Geneeskunst en beeldvorming in de Middelnederlandse artesliteratuur*, Amsterdam, 1999.

Lie 2008

O.S.H. Lie, 'Women's medicine in Middle Dutch,' in M. Goyens en P. de Leemans (red.), *Science Translated. Latin and Vernacular Translations of Scientific Treatises in Medieval Europe*, Leuven, 2008, pp. 449–467.

MAND 2005/2008

G. De Schutter et al., *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten Deel I en II*. Amsterdam, 2005–2008.

Mooyaert 1992

M. Mooyaert, *Atlas van Vroegmiddelnederlandse Taalvarianten*, Utrecht, 1992.

SAND 2005/2008

S. Barbiers et al., *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten Deel I en II*, Amsterdam, 2005–2008.

Vandamme 2005

L. Vandamme, 'Isaac De Meyer en zijn boekenverzameling op het domein van de historische verloskunde', in I. Verrept (red.), *Isaac: leven en werk van een veelzijdig Brugs figuur*, Brugge, 2005, pp. 29–34.

Willemyns 1971

R. Willemyns, *Bijdrage tot de studie van de klankleer van het Brugs op het einde van de Middeleeuwen* (Werken uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie, 12), Tongeren, 1971.

LINKS

De [website van het genootschap Montanus](#), het *Collegium Medico-Historicum Brugense*. Montanus wil een actieve bijdrage leveren aan de studie van de geschiedenis van de geneeskunde en de geneeskundige wetenschappen, van het hospitaalwezen, de ziekenzorg en de farmacie.

Bibliotheken met een belangrijke collectie op het vlak van de geschiedenis van de geneeskunde

- › [Londen, Wellcome Collection](#)
- › [Montpellier, Bibliothèque interuniversitaire \(patrimoine\)](#)
- › [Parijs, Bibliothèque interuniversitaire de médecine et d'odontologie \(BIUM\), Histoire de la médecine et de l'art dentaire](#)

Bijlage: Kritische teksteditie

Jojanneke Hulsker

VERANTWOORDING

Bij de kritische editie zijn de volgende regels gehanteerd.

- › De woordvolgorde is gehandhaafd.
- › De regelgebonden transcriptie is niet gehandhaafd; de tekst is doorlopend weergegeven.
- › De afkortingen zijn stilzwijgend opgelost.
- › De weergave van de letters u/v/i/j/ii/ij is aangepast aan modern gebruik. De weergave van de y is conform gebruik in het handschrift.
- › Alle cijfers en getallen zijn weergegeven met Arabische cijfers.
- › De toepassing van hoofdletters is aangepast aan hedendaags gebruik voor een beter begrip van de tekst.
- › De toepassing van interpunctie is eveneens aangepast voor een beter begrip van de tekst.
- › De titels in de handschriftelijke tekst zijn gehandhaafd als titel. De titels zijn cursief weergegeven, met omringende witregels.
- › Paragraaftekens, rubriceringen en onderstrepingen zijn niet weergegeven. Indien deze handschriftelijke markeringen van belang zijn voor een juist begrip van de tekst, is dit door interpunctie vervangen.
- › De paragraafindeling is gewijzigd waar dit het begrip van de tekst bevorderde.
- › Vaag te onderscheiden tekens in het handschrift, zoals / en //, zijn niet weergegeven.
- › Doorgehaalde woorden of letters zijn niet weergegeven.
- › Toevoegingen boven de regel zijn zonder annotatie in de lopende tekst gevoegd.
- › Er zijn alleen aanpassingen gemaakt in de woordscheidingen, wanneer dit noodzakelijk was voor betere leesbaarheid (zoals de ontkenning ‘ne’ of ‘men’).
- › Evidente afschrijffouten zijn stilzwijgend gecorrigeerd.

Tot slot willen we hier het volgende aan toevoegen.

- › De pagina-indeling van de originele tekst is, net als in de diplomatische editie, aangehouden. Echter, de slotregels van de pagina's zijn tussen haken uitgevuld met de erop volgende tekst.
- › Er is geen enkele diplomatische notitie toegevoegd. Dit is een kritische editie van de tekst, met als voornaamste doel een duidelijk leesbare tekst te creëren. De focus ligt daarom op de inhoud van de tekst. Voor enig commentaar met betrekking tot bijzonderheden van het manuscript verwijzen we naar de diplomatische editie in de scriptie van Jojanneke Hulsker.
- › Er zullen woordverklaringen worden gegeven, als dit nodig is voor een juist begrip van de tekst. Deze woordverklaringen zijn grotendeels ontleend aan het *Middelnederlands Woordenboek*. De verklaring wordt éénmaal gegeven, wanneer het onbekende woord voor het eerst voorkomt in de tekst.
- › In het geval dat dit het tekstbegrip kan verduidelijken, zal er in de annotatie vergeleken worden met een overeenkomstige passage uit de paralleltekst Kopenhagen GKS 1657. Deze is uitgegeven door B. Kusche. Dit zal op de volgende manier gedaan worden: GKS 1657 (pagina, regelnummer). Een andere paralleltekst waarnaar ook verwezen kan worden is Hamburg Cod.Med. 798. Deze is nog niet in editie verkrijgbaar en er zal daarom verwezen worden naar het manuscript zelf. Dit zal op de volgende manier gedaan worden: Cod.Med. 798 (pagina, regelnummer). Bij een vergelijking met de Latijnse *Trotula* tekst, zal gebruik worden gemaakt van de editie van M. Green. Hier zal op de volgende wijze naar verwezen worden: MS D.II.17 (paragraaf), gevolgd door zowel het Latijnse woord als de Engelse vertaling. Voor uitleg van maten en gewichten is gebruik gemaakt van de inleiding bij *De Grabadin* van Pseudo-Mesues, door L.J. VandeWiele. Hiernaar wordt verwezen met: (VandeWiele 1962: pagina).
- › Wanneer kruiden genoemd worden, hebben we getracht de correcte hedendaagse benaming in de annotatie op te nemen. De middeleeuwse kruidenwereld is echter moeilijk te reconstrueren, zelfs voor ingewijden. We waarschuwen de lezer dan ook hier in de editie kritisch mee om te gaan. We hebben de volgende bronnen gebruikt bij het interpreteren van kruiden-namen:

Daems, W.F., 'Van kersepitten en witte laurierbladeren. Notities bij een recente tekstuitgave,' in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 100 (1984), pp. 151–153.

Green, M., *The Trotula: A Medieval Compendium of Women's Medicine*. Philadelphia, 2001.

Braekman, W.L., *Middelnederlandse geneeskundige recepten*. Gent, 1970.

Kusche, B., *Frauenaufklärung im spätmittelalter. Eine philologisch-medizinhistorische Untersuchung und Edition des gynäkologisch-obstetrischen G.K.S. 1657*. Kopenhagen. Stockholm, 1990.

Meijden, R. van der, *Heukels' Flora van Nederland*. Groningen, 1996.

Heukels, H., *Woordenboek der Nederlandsche volksnamen van planten. Opnieuw uitg. met een inl. van H.J.T.M. Brok*. Utrecht, 1987.

VandeWiele, L.J., *De Grabadin van Pseudo-Mesues*. Gent, 1962.

Verwijs, E. en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*. Den Haag, 1885–1929.

OVERZICHT VAN DE HOOFDSTUKKEN

1. Hic incipit liber Trotula (proloog) (f. 1r)
2. Eerst van der martricen (f. 1r)
3. Van der naturen ende wesen der vrouwen (f. 2r)
4. Van dat den vrouwen hare stonden ghebreken (f. 2v)
5. Hoe men der vrouwen stonden weder sal doen commen bi medicinen (f. 3r)
6. Als die stonden te vele commen (f. 4r)
7. Van den witten dat den vrouwen comt (f. 6r)
8. Van den winde die men ontfaet in de moeder (f. 7r)
9. Van dat maegden wint ontfaen in de moeder (f. 8r)
10. Van dat de moeder upriset ende qualic dalet (f. 8r)
11. Van der dalingen der natuerliker moeder (f. 9r)
12. Van onghetempertheit der moeder (f. 10r)
13. Van apostemen in der vrouwen wijfliche de (f. 10v)
14. Van zweeringhen ende van wonden in de moeder (f. 11r)
15. Van der hartheden der moeder (f. 11v)
16. Van der borstzweere te wederslane (f. 11v)
17. Van apostemen ane der vrouwenborsten (f. 11v)
18. Van medicinen ter overvloientheit (f. 12r)
19. Van dat men niet ontfaen ne mach (f. 12v)
20. De sake van te ontfane kint (f. 12v)
21. Prouve ende beteringhe van caude ofte hitten (f. 13v)
22. Om te doen hebbene menstruum (f. 14r)
23. Van dat menstruum niet voert ne comt: alsoet sculdich ware van doene (f. 14v)
24. Van vrouwen die sijn in religioene ofte anders: die sijn sonder man (f. 15r)
25. Hoe men jonghe kinderen regieren sal (f. 16r)
26. Hoe men ordineren sal de voester (f. 16v)
27. Van puusten die wassen ane de kinderen (f. 17r)

28. Van vleesche dat wast in de moeder binnen (f. 17r)
29. Om te bekennen goede spunne (f. 17r)
30. Om een wijf te makene nauwe als ofte si eene maghet ware (f. 17v)

1r *Hic incipit liber Trotula*

Ic bidde alle vrouwen die dit sullen sien ofte horen lesen, hem biddic dat si my niet ne vloucken. Want ic ne hebbe hem dit niet ghescreven te scanden, maer te haren profite. Want dat de natuere heeft, dat ne mach men niet wel nemen. Ofte en ware
 5 dat si te vele gave boven natuere, dat men dat bewerde soe men naest mochte ende dat si gave natuerlic.

Eerst van der martricen

Nu, ghi vrouwen, ne bellecht hu niet, dit es ghesproken natuerlic ende oec nuttelic omme den vrouwen. Ja omme een let dat si ebben dat men heet in Latinemarrix,
 10 dats te segghen moeder. Die welke bi natueren es caut ende droghe gheformert, alsoe des menschen maghe: boven senuachtich ende onder vleesch, een lettelt gherompelt, hebbende bi natueren 7 winkelen. In de welke 7 winckels een vrouwe mach draghen 7 kinderen bi natueren. Te Andwerpen in de stat was up eenen tijt eene vrouwe, die 7 kinderen hadde te male ende si waren ter kerken ghedreghen in een
 15 beekin ende si waren ghedoept.

Die moeder soe hevet 2 monde, den eenen binnen ende den anderen buten, ende die mont clemt up tote bi der crayen.

Ende al es die vrouwe anders van natueren dan die man, nochtan heeft si meerder ghenouchte int spel der natueren dan die man. Ende dats bi [redenen: als es dat]

1 Hic incipit liber Trotula] Hier begint het Liber Trotula. Zie de inleiding voor meer informatie over de Trotula-traditie 2 bidde] Verzoek 3 vloucken] Vervloeken, verwensen 4 heeft] Heeft geschapen | mach] Kan | wel nemen] Lees: benemen 5 dat si te vele gave] Dat zij haar lichaam te veel belast | boven natuere] Voorbij dat wat natuurlijk is | bewerde] Beschermen | soe men naest mochte] Zo goed als men kan 6 natuerlic] Op een natuurlijke wijze 7 martricen] Baarmoeder. Andere variaties die voorkomen zijn: marrix, moeder 8 ne bellecht hu niet] Maak u zelf niet boos | natuerlic] Welwillend, oprecht 9 Ja] Te lezen als bevestigingspartikel | let] Lichaamsdeel | heet] Noemt 10 bi natueren] Volgens de wetten van de natuur | gheformert] Gevormd 11 senuachtich] Vol zenuwen | vleesch] Vlezig 11-12 lettelt gherompelt] Een beetje gerimpeld 12 winkelen] Men dacht dat de baarmoeder uit 7 kamers (of 'winkelen') bestond. Zie hiervoor ook de inleiding 14 hadde te male] Baarde tegelijkertijd 15 beekin] Doopvont 16 monde] Openingen 17 crayen] Vlg. Kusche 'middenrif'. Vgl. echter Cod.Med. 798 (91, 22): cragen; keel 18 natueren] Aard 19 ghenouchte] Lust, genot | spel der natueren] Geslachtsgemeenschap

- 1v redenen: als es dat wijf cauder dan de man, si verwarmet bi der begherten. Want nature bewijst dat dat wijf vele begherliker es dan de man. Alsoe dat ysere swaerliker berrent dan dat gaut, want lichter es te makene eenen brant in den man met gaude dan met isere, want dat gaut berrent met lichten ghevoelne.
- 5 Dander bederve es bi den senuwen complexien van der moeder. Bedi dat sonuachtich es, dat ghevoelt. Bi den welken dat de moeder seere ghepint es, alsoe vervult es van humoren die se natuerlike ontfaet. Bedi als de nature van hare sceet ende die moeder daeraf ghesuvert es, dan es si bereet te ontfane des mans saet. Ende anders niet; bedi ware die moeder vervult van humoren, soe ne ontfinghe nemmermeere.
- 10 Die derde redene es dat die senuwen complexien, die beneden ende boven sijn, ane dwelke comt des menschen saet, bedwinghet ende vervult die stede. Neware up die upperste stede der moeder, so ne mach des mans saet niet gheraken, bi der welker ketelinghen die si heeft al daer, die welke hare niet mach vergaen. Ende dats die redene dat soe niet van den man es versaet.
- 15 Ende die 2 monde die sijn in de moedere, van den welken die uppersten heet den hals van der moedere, die welke heet die wijfliche. Ende onderste mont die ontdoet ende luuct onderwilen, alsoe ontfaen heeft dat saet van den man: datter niet in ne quame den point van der naelden. Ende onderwilen vint men eenighe vrouwen in wien dat si niet ne luuct soe vaste, ende dat es als de moeder niet versaet en es, dan
- 20 ont[doet si weder ende ontfaet anderwaerf dat saet, als die man der mede te doene]

2 nature] De werking van de natuur | alsoe] Net als 2-3 swaerliker] Krachtiger 3 berrent] Brandt | lichter] Makkelijker 5 bederve] Reden | senuwen complexien] Zenuwgestel | Bedi] Omdat 6 ghevoelt] Lees: zeer gevoelig is | ghepint] Gehinderd, gepijnigd | vervult] Verzadigd, vol 7 humoren] Lichaamsvochten | ontfaet] Ontvangt | sceet] Afscheidt 8 daeraf] Daarvan | ontfane] Ontvangen 10 sijn] Nl. in de baarmoeder 11 ane] Tot | Neware] Ware het niet dat 12 stede] Plaats 13 ketelinghen] Kittelingen, prikkelingen | vergaen] Overgaan 14 versaet] Verzadigd 16 wijfliche] Bedoeld is de vagina 16-17 ontdoet ende luuct] Opend en sluit 17 alsoe] Als de baarmoeder

21 doet si weder ende ontfaet anderwaerf dat saet, als die man der mede te doene heeft.
 Ende elke vrouwe mach ebben 7 kinderen bi natueren ende alle draghen teenre
 dracht. Maer de 3 van den 7 werden cnapeline kinderen ende die andere 3 wijflicke
 kinderen. Ende dat 7ste sal ebben van den 2 natueren, van man, van wijf, ende dat
 5 soude ligghen in de middewaert der moedere ende heet in Latine hermofrodita.
 Ende in den derden winkel ter rechter siden ligghen die cnapeline, ende in dandere
 side de jonffrauwen. Ende waert soe dat een wijf kint ontvinghe in de rechte side
 ende dat, bi aventueren, rolde in de luchter side, dat soude wesen een wijflich man.
 Ende dies ghelike van den wiven; vielt alsoe, het soude wesen een manachtich wijf.
 10 Ende eenighe vroede meesters die scriven ons: es des mans saet wel ghesoden,
 soe commet af cnapeline kinderen. Ende alst raeu es, dochteren. Ende oec helpster
 toe naer den ontfanghe dat langhe ligghen ter siden daer men die dracht beghert.
 Manne figueren ter rechter siden, ghemerct dat hem die levere es bijst ende es heet
 bi natueren ende dwijf ter luchter siden. Daeromme es dat wijf vele cauder dan de
 15 man.

Van der naturen ende wesen der vrouwen

Nu dan soe es die vrouwe cauder van natueren dan die man, daeromme soe moet
 si ebben sonderlinghe natuere die elke vrouwe hevet. Ende comt den somighen te
 haren 16 jaren ende oec eenighe te haren 9 jaren. Ende commet hem heer dats seere
 20 vroe. [Ende commet hem der nare, dats seere spade. Ende commet hare niet, dats]

1 anderwaerf] Nogmaals | der mede te doene heeft] geslachtsgemeenschap met haar heeft 2 teenre]
 Tijdens één 3 cnapeline] Mannelijke | wijflicke] Vrouwelijke 5 middewaert] Het midden 6 der-
 den] Lees: drie 7 jonffrauwen] Meisjes | kint ontvinghe] Zwanger raakt 8 bi aventueren]
 Per ongeluk | luchter] Linker 9 dies ghelike] Hetzelfde | van] Lees: is het geval bij | vielt alsoe]
 Lees: gebeurt het andersom 10 vroede] Wijze | ghesoden] Gekookt 12 naer] Na | ontfanghe]
 Bevruchting | ter siden] Op de zij | dracht] Kind, vrucht 13 figueren] krijgen vorm/gedaante |
 ghemerct] Aangezien | bijst] Meest dichtbij 16 naturen] Het gestel 18 sonderlinghe natu-
 ere] De natuurlijke eigenschap die eigen is aan elke vrouw (nl. de menstruatie) | comt] Nl. de eerste
 menstruatie 19 heer] Eerder 20 vroe] Vroeg

2v Ende commet hem der nare, dats seere spade. Ende commet hare niet, dats al te groet meskief van der natueren. Ende eenighe vrouwen verliesent te haren 30 jaren ende dats bi natueren, maer dat benemt hare die boeshede. Ende ofte sijt verliest te haren 35 jaren, dats bi natueren. Ende sulcke te haren 40 jaren ofte te 45, ende 5 eenighe ebbent tote si haut sijn, 50 jaren ofte 56.

Ende also langhe als dat ebben soe mueghen si bi natueren ontfaen kint. Ende alsijt verliesen bi natueren, so ne mueghen si gheen kint ontfaen bi natueren, alsoe wel sieke als ghesonde. Want dien boem moet bloyen, sal hi draghen vruchten.

Ende ne gheen vrouwe ne mach vrucht ontfaen en si met suverer moeder, ende 10 dat moet sijn cort naer hare blommen. Ende si moet hare saet laten vallen up des mans saet ende dan trect de moeder in hare des mans saet, dwelke saet bewimpelt es metter vrouwen sade, van den welken dat vleesch ende bloet comt den kinde. Ende oec soe comter af die achterbundere, dats te seggen die achtergheborste, int dwelke vellekin dat kint leghet bewimpelt ende bewaert.

15 *Van dat den vrouwen hare stonden ghebreken*

Alsoe de vrouwen hare saken ghebreken nare haren tijt, dats ghebrec van natueren ende jeghen hare ghesonde. Ende daeromme moeten si quellen van messeliken saken ende dats omme dat si verliesen hare apelijt. Ende onderwilen soe heten si erde, ofte colen, ofte eyere scalen, ofte messelic dinc. Ende onderwilen 20 sijn si ghepijnt in dat hoeft, ofte in den hals, van groet sweeringhen in den rugghe ofte in de lendinen, ende van swaren curtsen. Ende dan ebben si stecten ter hertenwaert. Ende daerof laden si dat dwater, ofte hem comt [der af de bloetsucht,]

1 der nare] Hierna | spade] Laat 2 meskief] Ongeluk | verliesent] Nl. de menstruatie 3 boeshede] Ondeugd. Vgl. echter GKS 1657 (xxvi, 15): vethede, en Cod. Med. 798 (100, 21): wecheden; weekheid 6 ontfaen kint] Kinderen krijgen 8 bloyen] Bloeien. Dit is een metafoor voor de menstruatie 9 vrucht ontfaen] Bevrucht raken, zwanger worden | suverer moeder] tenzij de baarmoeder gezuiverd is (nl. van de afvalstoffen) 10 blommen] Bloemen, nl. de menstruatie (zie bovenstaande metafoor) 11 bewimpelt] Bedekt 13 achterbundere] Placenta, nageboorte 14 leghet] Ligt 15 stonden] Menstruatieperiode | ghebreken] Uitblijft, ontbreekt 16 saken ghebreken] Menstruatie uitblijft 17 jeghen hare ghesonde] Niet goed voor haar gezondheid 17-18 quellen van messeliken saken] Lijden aan diverse aandoeningen 18 apelijt] Eetlust 19 erde] Aarde | messelic dinc] Andere, vreemde dingen 20 sweeringhen] Pijnen 21 swaren curtsen] Zware koorts 21-22 stecten ter hertenwaert] Steken in de hartstreek 22 laden si dat dwater] Houden zij water vast

3r der af de bloetsucht, dat menisoen, den lichame licht, daer de spijsse dore comt gheel
ghelijc dat si se swolghen. Ende dat comt bi cautheden van der moeder. Ende dat
hare aderen sijn cleene, alse in dese dinne, magheren wiven, die seere sijn vertheert,
bi den welken die humoren sijn soe dicke ende soe tay, dat si niet ne moghen liden
5 dore hare gherechtighe stede van der limicheden.

Ofte si ne eten spijsse met soe groeter ghenouchten, dat die ghenouchte dat bloet
upwaert doet keeren van der moeder. Ofte si moet pijnen, dat si sweeten. Alse
Rufus ende Galienus segghen, soe wat wiven die wel eet ende vele drinct, die wiven
moeten meer hare stonden ebben dan nature bewijst.

10 Ende in eenighe vrouwen ghebrect den tijt, dats omme dat hare bloet es ver-
clontert, bi den welken natuere hare helpet ende stect van hare.

Ende onderwilen verliesen si haren tijt, bi groeter sweeringhen die si ebben in
eenich let, bi vare ende bi moetheden. Ende eist dat sijt langhe verliesen vor haren
natuerliken tijt, hem comter af groete mesquame ende somtijts gerief van den live.

15 *Hoe men der vrouwen stonden weder sal doen commen bi medicinen*

Als men verliest die stonden eer tijt ende dwijf es vermagher ende seere bleec, dan
doet se laten in de soffene up een libra bloets ende des anderdaghes den anderen
voet een alf libra bloets. Ende aldus sal se ghecrighen haestelic hare stonden, hare
varwe ende hare natuerlike hitte.

20 Ende es dat sake dat sijs te seer es ondercommen, soe ne laet niet te vele bloets;
want men moet eerst merken den staet van den mensche. Want vercrancte hi te
seere hem ware quaet [te helpene. Aldus soe leerde die eerste meester, sonder]

1 bloetsucht] Bloedvloeïing (vrouwenkwaal) | bloetsucht] Letterlijke herhaling vorige zin, geëmen-
deerd | menisoen] Diarree | licht] Lichter maakt (in gewicht) | spijsse] Eten, voedsel | dore comt] Er-
uit komt 1–2 gheel ghelijc dat] Precies zoals 2 swolghen] Doorslikken 2–5 Ende dat hare
aderen sijn cleene ... limicheden] En doordat hun aderen klein (en versleten?) zijn, zoals bij magere
vrouwen. Hierdoor worden de lichaamssappen zo dik en taai dat ze niet kunnen door het lichaam
kunnen vloeien met de juiste graad van slijmerigheid 6 ghenouchten] Genoegen 7 keeren] Van
richting veranderen (van de baarmoeder af) 9 bewijst] Toekent 10 den tijt] De maandelijkse
menstruatie 11 stect van hare] Het bloed op een andere manier uit haar lichaam stoot 13 vare]
Kleur | moetheden] Vermoeidheid | eist dat sijt] Lees: is het zo dat zij de menstruatie 14 com-
ter] Geëmendeerd. In het handschrift 'comte' | mesquame] Ongeval | gerief] Grief, kwelling 16 eer
tijt] Voordat het hier de tijd voor is 17 laten] Lees: aderlaten | soffene] Een grote, oppervlakkige
ader, lopend door het hele been, waaronder ook door de voetholte | libra] Oud medicinaal gewicht,
weegt bij benadering 357 gram (Vandewiele 1962: 58) | des anderdaghes] De volgende dag 18 alf]
Half | haestelic] In korte tijd 19 varwe] Gelaatskleur 20 es dat sake dat] Is dit het geval dat |
ondercommen] Verzwakt 21 merken] Onderzoeken | vercrancte] Verzwakt 22 quaet] Slecht

3v te helpene. Aldus soe leerde die eerste meester, sonder Ypocras. Ende hi was die
 vroeste meester die men vant. Maer aldereerst vinden wi van eenen, die hiet Ap-
 pollo. Al sijn werc verberrende ende sijn sone wasser mede verberrent. Maer Galie-
 nus vertelt ons van eener vrouwen, die 4 maent was verstoppt ende si hadde verloren
 5 al hare apetijt ende hare varwe ende was vermaghert. Hi deed se laten van bloede
 alsoet vorseit es ende hi orcont dat soe ghecreech al hare ghebrec, waeraf hi ons
 dit gaf in exemple. Maer daer volget gherne naerdats torsioen ende daeromme es
 men sculdich raet te souckene ane eenen medicijn. Maer wer men die vrouwen
 laet, soe ware die vrouwe goet ghebaet ende in dat badt sal men hare gheven drin-
 10 cken mente, ghesoden in water, ende gheminget dat met ghescumden seeme, dat
 vierdeel borne ende dat tiendeel seem. Alsoe sal ment drincken. Ende achter dat
 badt, soe drinct diathesarum, tghewichte van 8 dragmen, ofte van eenen gheelen
 dragme, ghetempert met warmen water, drinken ghegheven.

Ende aldus conficiert ment. Recipe mente, genciane, aristologia longa, baccaris
 15 lauri, ana dragme 2, fiat pulvis. Mellis dispumati, quod sufficit, bulliantur simul
 modicus, et fiat similiter opiata, ponitur in pixide.

Item, het ware oec goet dat men hare ghave drincken eenen tueghe van desen
 drancke in hare badt. Recipe semen anisij, feniculi, cumini, spice nardi, semen
 petaselijn, vini albi optimi bulliantur simul fiat julep, et clarificetur. Ende coen di
 20 dit niet ghecrigen, soe nemt van dies ghi bet ghecrighen moght.

Galienus die wijst dat men sal drinken desen dranc int badt. Recipe arthemesie,
 stampen ergo modo, et bulliantur cum vino albo. [Fiat julep et clarificetur. Ende]

1 meester] Medicijnmeester | sonder] Met name 2 vroeste] Meest wijze | vant] Vindt 3 verber-
 rende] Verbrandde 4 was verstoppt] Geen menstruatie had gehad 6 vorseit] Eerder genoemd |
 orcont] Beriep zich erop | ghecreech] Lees: herstellde van | waeraf] Om welke reden 7 in exemple]
 Als voorbeeld, ter lering | gherne] Vaak | torsioen] Kramp, pijn in maag en ingewanden 8 sculdich]
 Verstandig | raet] Een hulpmiddel 10 mente] Steentijm (Calamintha Much.) | gheminget] Meng |
 ghescumden seeme] Schuimende ongepijnde honing 11 vierdeel] Kwart | borne] Drinkwater |
 alsoe] Op deze manier 12 diathesarum] Een samengesteld medicijn (zie GREEN 2001/2002: 195) |
 dragmen] Oud medicinaal gewicht, weegt bij benadering 3,7 gram (VANDEWIELE 1962: 58) | gheelen]
 Gehele 13 ghetempert] In de juiste verhouding vermengd 14 conficiert] Bereidt | ment] Men het |
 Recipe] Neem | genciane] Gentiaan (Gentiana amarella L.) | aristologia longa] Pijpbloem (Aristolo-
 chia clematitis L.) 14-15 baccaris lauri] Laurierbes 15 ana] Met het gewicht van | fiat pulvis] Tot-
 dat er een poeder ontstaat | Mellis dispumati] Afgeschuimde honing | quod sufficit] Dat voldoende
 is 15-16 bulliantur simul modicus] Ze worden gelijktijdig matig gekookt 16 et fiat similiter] En
 men make op gelijke wijze | opiata] Opiaten (middelen die opium, slaapbol (Papaver somniferum L.)
 bevatten) | ponitur in pixide] Dit wordt gelegd in een schaal 17 Item] Eveneens 18 semen anisij]
 Anijszaad (Pimpinella anisum L.) | feniculi] Venkel (Foeniculum Mill.) | cumini] Komijn (Cuminum
 Cyninum L.) | spice nardi] Niet zeker. Lavendel, witte waterkers of spikenard 18-19 semen peta-
 selijn] Peterseliezaad 19 vini albi optimi] Van zeer goede witte wijn | bulliantur simul fiat julep]
 Ze worden gekookt totdat een verkoelende drank ontstaat | et clarificetur] En totdat het helder is |
 coen] kun 20 dies] Nl. gelijksoortige kruiden | bet] Beter 21 arthemesie] Bijvoet (Artemisia
 vulgaris L.) 22 ergo modo] Dus met mate | et bulliantur cum vino albo] En ze worden gekookt met
 witte wijn

4r Fiat julep et clarificetur. Ende eb di dit niet, soe sul di nemen bivoet, ende sieden in watere. Ende dat cruut sul di binden met cleederen up den navel, ofte ghesoden in eenen cleenen pot met eenen cleenen halse, alsoe ghemaect ende die ghesteken in de martrice ofte moeder. Ende alsoe ontfaen den waseme in den lichame.

5 Ofte stoet averoene ende siedt die in eenen pot ende dan sit up eenen stoel met eenen gate, al omme wel ghedect ende daerover sal men stoven ende de moeder verwarmen. Nempt huusmuer ende dat stampt ende verwarmet in eene panne ende dat al warme gheleit up den lichame.

Noch een andere. Recipe de wortele van meeden, die wel ghestoeten ende ghe-
10 bonden vor de wijfliche. Dit doet commen menstruum.

Ende es de moeder versluust, dat die aderen niet moghen hebben haren ganc, ofte te seere verhart, dan moet men nemen een lijnen sackelkin, in de groete van eenen vinghere, aldus ghemaect. Ende dat vullet met ghesoden loecke, ghestamp, met olie van oliven. Ende dat diepe ghesteken in de moeder, dat sal die aderen
15 ontdoen. Ofte nemt eene clister allium ende die clister stect in de moeder alsoe diepe als men mach. Dat doet dat selve.

Als die stonden te vele commen

Men vint vrouwen die hare stonden te vele ebben, boven natueren. Ende men sal dat verstaen dat dat comt van vele saken.

20 Eene redene es dat die aderen sijn te rume ende te seere ontdoen, bi den welken dat si bersten van [vervultheden. Dan loepter hute roet, claer bloet. Ende dat comt]

1 Fiat julep et clarificetur] Totdat een verkoelende drank ontstaat, en deze helder geworden is | bivoet] Bijvoet (Artemisia vulgaris L.) | sieden] Koken 2 binden] Vastbinden | cleederen] Lappen, stukken stof of kleding 3 ghesteken] Ingebracht 4 waseme] Damp 5 stoet] Stampt fijn, kneust | averoene] Citroenkruid (Artemisia Abrotanum L.) 6 ghedect] Bedekt (met stof) | stoven] Behandelen met hete luchtdampen 7 huusmuer] Mogelijk de plan van het geslacht Muur (Stellaria, L.) 9 Noch een andere] Nl. een ander recept ter genezing | meeden] Meekrap (Rubia tinctorum L.) 11 versluust] Verstopt | dat die aderen niet moghen hebben haren ganc] Dat de aderen hun doorgang niet kunnen vinden 12 een lijnen sackelkin] Een linnen zakje 13 loecke] Knoflook (Allium sativum L.) 15 clister allium] Bol van knoflook 17 te vele commen] Te overvloedig is 19 verstaen] Begrijpen | saken] Oorzaken 20 ontdoen] Slap, opgerekt 21 bersten] Barsten, uiteenscheuren

4v vervultheden. Dan loepter hute roet, claer bloet. Ende dat comt van te vele tetene ende te drinkene, goede spijsse ende goeden dranc, van den welken wast bloet. Ende aldus ne moghen hem die aderen niet onthauden, si ne moeten spliten ende scueren.

5 Een ander: es dat sake dat bloet es te heet, die welke hitte comt van colera huter gallen ghedaelt, dan es dat bloet geluachtich ende heet, dat spelt van hitten. Ende aldus ne maecht niet binnen bliven ja in de aderen. Natuere ne steket van hare bi crachte. Ofte es dat bloet gheminghet van fluma, dat weiket soe die aderen dat si spliten.

10 Want het sijn felle humoren, ende dat bloet es witachtich. Ende alst es puer roet, dan soe eist van pueren bloede. Ende alst swart roet es, dan eist van vorten bloede, dwelke verrot es in hem selven. Ende dat natuere die vorte humoren niet mach ghedoegen, ende onderwilen soe loest mens vele. Als men gheligget van kinde, dat die aderen sijn soe seere ontdaen van pinen, dat natuere soe grouf van hare sciet,
15 soe dat eenighe jonffrauwen besterven.

Dese siecheit maect den vrouwen bleec ende maghere. Ende gheduert dese siecheit eenigen tijt onder de vrouwen, soe wie si sijn, si sullen dat water laden met rechte. Want die levere vercaut te seere, omme dat hare de hitte ontgaet, dat hare voetsle in de maghe niet mach verduwen noch versieden. Ende aldus verkeeret
20 in watere, dat natuere soude verkeereren in bloede. Ic overlide dat ten lichsten dat ic mach, want die dispitacie die subtijl es, die nes gheenens noet te segghene, want si ware te lanc.

Eist dat sake dat comt van pueren bloede, soe eist puer roet, sonder andere varwe. Ende aldus soe moet ment doen, besceedelic. Prouvet aldus: bestrijct der
25 mede een wit cleet, dat suver si ende wit. Eist van pueren bloede, het sal hem toeghen in dat cleet, sonder andere varwe. Ende dit [sullen sijn vrouwen, wel in haer lijf]

1 vervultheden] Overvloedigheid | loepter hute] Loopt er uit | claer] Helder 2 wast] Toeneemt
3 hem onthauden] Zich goedhouden 5 colera] Eén van de vier lichaamsvochten in het lichaam; gal
6 geluachtich] Geelachtig | dat spelt van hitten] Dit verklaart de hitte 7–8 Natuere ne steket van
hare bi crachte] En het lichaam stoot met kracht het (te hete) bloed uit 8 fluma] Slijm, één van de
vier lichaamsvochten in het lichaam | weiket] Zacht maakt 9 spliten] Splijten, barsten 10 felle]
Hevige, gevaarlijke 11 vorten] Verrot 12 natuere] Lees: het lichaam 13 loest] Lees: verliest |
gheligget van kinde] Op het kraambed ligt 14 ontdaen] Er slecht aan toe | dat natuere soe grouf
van hare sciet] Dat het lichaam het bloed op een grove wijze uitstoot 16 siecheit] Nl. de overvloedige
menstruatie 17–18 met rechte] Zonder enige twijfel 18 vercaut] Verkoeld | omme dat]
Lees: zodat | ontgaet] Ontsnapt 19 verduwen] Verteren | versieden] Verkoken | verkeeret] Verandert
het voedsel 20 dat natuere] Lees: terwijl het volgens de natuurlijke gang van zaken | overlide
dat] Bespreek dit onderwerp | ten lichsten] Zo eenvoudig als ik kan 21 dispitacie] Uiteenzetting |
subtijl] Verfijnd, diepzinnig 24 doen] Lees: onderzoeken | besceedelic] Nauwkeurig | Prouvet] Bewijs,
toon aan 25–26 toeghen] Zich tonen, openbaren

5r sullen sijn vrouwen, wel in haer lijf ende die wel moghen eten ende drincken dat vele. Ende die ebben scone varwe ende roet.

Ende diet aldus ebben in haren tijt te vele, dien doet laten bloet in den rechten arme, ane de nederste adere, die leghet ane den cleenen vinghere. Ende daer sal
5 men bloet laten vele. Ende stremmet niet hiermede, soe laet hare eene loese ventose tusschen den borsten, ofte up elke warte van den borsten, een cleen boskin ende die seere treckende. Ende aldus sal dat bloet wederkeeren bi der treckinghen van den ventosen, ofte bi den bloet laten. Soe soude dat bloet werden ghemindert ter leveren ende bi den wedertrecken ter leveren.

10 Dits gheseit bi den coleren. Dat comt bedi dat de moeder es te vul, alst dicken ghevalt in dese magheren wiven, die de varwen ebben geluachtich. Die moeten sijn ghepurgiert met medicinen, die welke ebben macht te purgierne coleren die sijn overvloyende. Ende het esser die proper colerijn sijn, bedi daer esser die niet natuerlic ne sijn, also verberrende coleren ende daer sijn passive ende eruginesse
15 die niet natuerlic ne sijn, dit sijn gelue. Die passive varwe verkeert hare ten groenen waert. Ende die eruginuse varwe keert hare ten isermale waert. Dats een lettel bloet roet, gheminget met geluwen.

Die purgacie ne willic niet scrive, want men mochter vele vrouwen mede dooden ende bederven ende die menighe souts hem onderwinden diere niet in soude vroeden.
20 Daeromme late ict achter bliven, omme dat ic ane die mesdaet soude deelachtich sijn. Maer ic rade wel, dat men soucke goeden raet ane vroede meesters ende een lettel bloets late ter aderen.

Ende oec dit sal men nemen der jeghen. Nemt reghenwater ende daer in sal men sieden: plantago, kerspillen, eekinbladeren, de scorssen van prumen, garnaken, ele-
25 gentier, agrimonie. Dit [doet altogader wel sieden in dat vorseide reghenwater,]

1 wel] Goed 2 scone varwe ende roet] Mooie, rode huidskleur 3 te vele] Nl. menstruatie | rechten] Rechter 4 nederste] Onderste 5 stremmet] Nl. de overvloedige menstruatie | loese ventose] Losse laatkop; hulpmiddel bij aderlaten 6 warte] Tepel | boskin] Kopje. Een glazen kolffe met opening, gebruikt bij het koppen of aderlaten 7 treckende] Aantrekkende (nl. het bloed) | wederkeeren] Veranderen (van richting) 9 wedertrecken] Terugtrekken (van het bloed) 10 Dits gheseit] Dit wordt verklaard | coleren] Lees: colera | vul] Vol | dicken] Dikwijls 11 ghevalt] Gebeurt, komt voor 12 ghepurgiert] Gereinigt 13 overvloyende] Overtollig | het esser] Lees: er zijn er | proper] Eigenlijk van nature 14 passive ende eruginesse] Groene en roodbruine [coleren] 15 gelue] Geel | verkeert hare] Keert zich 16 waert] In de richting van (groen) | isermale] Ijzemaal 17 geluwen] Geel 18 purgacie] Het zuiveren van het lichaam door middel van een buikzuiverend middel 19 bederven] Ten gronde doen gaan, doen sterven 19-20 ende die menighe souts hem onderwinden diere met in soude vroeden] En velen zouden dit ondervinden, wanneer zij dit niet zouden inzien (dat dit niet goed is) 21 rade] Raad aan 24 plantago] Weegbree (Plantago L.) | kerspillen] Herderstasje (Capsella bursa-pastoris L.) | eekinbladeren] Eikenbladeren | scorssen van prumen] De schors van pruimen? | garnaken] Vgl. GKS 1657 (xxxiv, 12): garnaten; (de pitten van de granaatappel (de vrucht van Punica granatum L.) 24-25 elegantier] Wilde roos (Rosa canina L.) 25 agrimonie] Agrimonie (Agrimonia Eupatoria L.)

5v doet altgader wel sieden in dat vorseide reghenwater, ende daer in doet se baden in eene cupe, aldus, dat si toten navele ende toten lendinen der in sitten mach. Dit doet dicken, ende alsi sitte in dat bat, dat hare voeten commen huden watere liggende yeuwerincx up. Ende coen di dese cruden niet ghecrighen, soe nemt cruden die
 5 ghi ghecrighen moght ende namelic: plantago, rosebladeren nieu. Ende dat gheeft hare te drinkene van eenen bloetsteene, die men heet lapis ematites. Desen steen tempert met roesewater.

Ofte gheeft hare drinken tisanne, ghemaect van den wortelen van plantago ende van ghersten ende roet corael ghepulvert ende dat ghedroncken met aqua plantago.

10 Item dat saet van der wortelen van tremorsiken van der geluer, dat stremmet bloet.

Een ander. Nemt de wortelen van confelien, de wortelen van quinquenervia, radices plantago, radices bursa pastoris, ana manum 1 aceti fortissimi. Dit siedt overeen, ende hier in net vulle metter hieken ende dat leght vor de wijfliche. Ende alsoe toter navelen toe, dats seere goet.

15 Noch een ander. Maect een sackelkin van deser langden, eenen vingher groet. Ende dat vullet met desen pulvere. Nemt de wortelen van confelien, wel ghedroeghet, roese bladeren droeghe, caneele, gariofili, ana once 1. Dit pulvert ende hiermede vullet den sac. Ende dat ghesteken [in de moeder ende maket vaste ane eenen]

1 altgader] Alles tezamen 2 cupe] Badkuip 3 alsij] Lees: zorg ervoor dat als zij 4 yeuwerincx] Ergens 6 lapis ematites] Bloedsteen (Lapis haematitis) 7 roesewater] Rozenwater, aftreksel van rozenbladeren 8 tisanne] Gerstenwater 10 tremorsiken] Duivelsbeet, blauwe knoop (Scabiosa succisa L.) | van der geluer] Van de gele soort 11 confelien] Melisse, citroenkruid. (Melissa officinalis L.) | quinquenervia] Smalle weegbree (Plantago lanceolata L.) 12 radices] Wortelen (van) | bursa pastoris] Herderstasje (Capselle Bursa pastoris Much.) | manum] Een handvol | aceti fortissimi] Van zeer krachtige azijn 13 overeen] Gezamenlijk | hier in net] Maak hiermee nat | vulle metter hieken] Vette wol 14 Ende alsoe toter navelen toe] En tot de navel toe 15 langden] Lengte 17 gariofili] Kruidnagel | once] Oud medicinaal gewicht, weegt bij benadering 29,8 gram (VANDEWIELE 1962: 58)

6r in de moeder ende maket vaste ane eenen draet ende dien draet laet buten hanghen.

Dits noch hute eenen anderen boucke. Nemt lapis ematice, wit corael, balaustie, mirre, bolus armenicus, pulver van hertshoren, drakenbloet, semen citoniorum. Van desen pulver sal men stroyen up hare spijsse ende drancken. Ende men sal dit
5 poeder doen in pasteiden van hoenderen, ghebacken van tarwin blommen. Ende met verschen visschen, commende huter rivieren, ghesoden metten esile ende dat poeder der up ghestroit. Ende men sal eten gherstin broot ende drincken tisanne, ghemaect van wortelen van wegebree.

Een andere. Nemt plantago, barba jovis, gherstin mele, dwitte van eenen eye.
10 Dit suldi tegader stoeten ende dan doent in een cleen sackin ende dat stect in de moeder.

Dese sijn oec alle goet ende stremmen seere: ypoquistidos, athanasia, diacodion, diapapavis. Dese stremmen oec de vloet: cortex malignanati, rosen, gallen, eekelbladeren, elegantier, bramen, arnaglossa, reghenwater, bolus armenicus, gummi arabici, hertshorne, esijl, wit corael, aloë, acetosa. Alle dese vorseide sijn goet, geplaestert up den buuc.
15

Van den witten dat den vrouwen comt

Die boucken van medicinen spreken der af, maer sonderlinghe Trotula, dwelke es een bouc van der vrouwen heimilicheden, huten welken dat es ghetrocken ende seit
20 aldus dat eenighe vrouwen sijn, die loepen van den witten. Die welke marterie comt huter moeder, ofte van haren natuerliken sade, ofte ettere, commende huter moeder. Ende dat comt toe ondrachtich wiven, die vullivich sijn, ende bleec van varwen, ghelijc fluma. Dats te verstane bleec ende vul limich. Dese es quaet te helpene. Nochtan helpt men hem wel somtijts ende ghi sult hu pinen hem te helpene. Alsoe

2 balaustie] Bloemen van de wilde granaatboom, granaatappel (Punica Granatum L.) 3 mirre] Mirre (Commiphora abyssinica Engl.) | bolus armenicus] Medicinale rode aarde; een aardsoort die men in Armenië vindt en die vroeger als stypticum gebruikt werd | hertshoren] Letterlijk de hoorn van een hert. Het is ook een stof die voor geneesmiddelen wordt gebruikt, en er bestaat ook een plant met dezelfde naam | drakenbloet] Een soort rode hars (van een verscheidenheid aan soorten, voornamelijk Daemomorops draco Blume of Dracaena draco L.) | semen citoniorum] Zaad van de waterscheerling (Cicuta virosa L.) 5 pasteiden van hoenderen] Een pastei van kip 6 esile] Azijn? Vgl. GKS 1657 (xxiir, 15): edick; azijn, en de vormen in het MNW: ecid, aisijl 8 wegebree] Wegebree (Plantago L.) 9 barba jovis] Huislook (Sempervivum tectorum L.) | dwitte van eenen eye] Eiwit 10 tegader] Samen 12 ypoquistidos] Niet bekend welke plant dit is | athanasia] Vlg. Kusche een stroperig geneesmiddel van het "Antidotarium Nicolai" | diacodion] Variatie op dyarodon? Een uit rozenbloedbladeren bestaand geneesmiddel 13 diapapavis] Geneesmiddel bestaande uit papaver, slaapbol (Papaver somniferum L.) | vloet] Nl. de overvloedige menstruatie | cortex malignanati] Bast van de granaatappelboom (Punica granatum L.) | gallen] Galappels, galnoten (komen voort uit de eik (Quercus L.)) 14-15 gummi arabici] Gom uit Arabië; het ingedikte sap van verschillende Acaciasoorten (vnl. de Acacia senegalensis (Lam.) Roberty) 15 esijl] Azijn | aloë] Een van de aloësoorten (vooral Aloe ferox. Mill.) | acetosa] Veldzuring (Rumex Acetosa L.) 15-16 geplaestert] Gesmeerd, gelegd 17 den witten] Nl. witte vloed 19 heimilicheden] Geheimen | dat es ghetrocken] Dit is opgetekend 20 loepen] Vloeien | marterie] Stoffen | comt] Voeg toe: of 21 ettere] Etter (er zijn dus drie oorzaken voor witte vloed) 22 ondrachtich] Onvruchtbaar | vullivich] Dik, gezet 23 ghelijc] Net als | limich] Slijmig | quaet] Moeilijk 24 hu] U (zelf) | pinen] Inspannen

6v hu hiernaer wert gheleert een deel der af.

Ende het sijn oec eenighe wiven die bi fauten van natueren sijn ondrachtich. Die welke gheven hare natuere wit ende ondrachtich sijn die, want hare natuere es onghesoden. Ende dat soe heet men dwitte ende wi heetent ettere: want het daelt
 5 huter cauder levere in de moedere. Daeromme heeten wijt ettere. Dus sendet natuere over die stonden, maer het ne mach niet sijn roet, bi fauten van natuerliker hitten. Dus raet medicine ende namelic Trotula, dat men sal nemen heete cruden ende die sieden in wine ende dat men daeraf make eenen doem. Ende dien doem sal men ontfaen in hare wijfliche, met eener pipen, wel bewimpelt met lijnwade,
 10 ghemaect aldus, soe dat de moeder niet ghequest ne si. Daerna gheeft hare trifera magna, ghemaect aldus. Recipe apij, dragme 2, cinamum, gariofili, galanga, spice nardi, pencedanum, acorus, mandragora, celtica, rosen, peper, anijs, maratri, persijn van Alexander, daucus, jusquiame, mellis, quod sufficit. Dits goet ghegheven ter siecheit van der maghen, mannen ende wiven. Maer wacht dat si gheen kint ne
 15 draghen ende ghevet hare met watere, daer in ghesoden es semen anisij feniculi.

Ende men ghevet oec jeghen de vercaude moeder drinken, met warmen wine. Daer in ghesoden es bivoet, dats seere goet kinderen die niet moghen slapen. Dat men dat temperen met vrouwenmelke ende dat gheve drinken alse groot alse eene herwitte.

20 Een ander. Nemt bivoet, polioen, savine, saturee, salvie, confelie, levessche, dille. Dit siet in water [ende doet hare ontfaen in de martrice. Het sijn oec eenighe]

3 Die welke gheven hare natuere wit] Dat zijn de vrouwen die witte vloed hebben en onvruchtbaar zijn, want hun menstruatie is 'ongekookt' 6 over] in plaats van 8 doem] Damp, wasem 9 pipen] Pijp, instrument speciaal bedoeld voor het toedienen van medicatie in de vagina | lijnwade] Linnen 10 ghequest] Verwond 10-11 trifera magna] Een uit drie delen samengestelde geneesmiddel 11 apij] Selderie (*Apium graveolens* L.) | cinamum] Schors van kaneel (*Cinnamomum zeylanicum* Breyne) | galanga] Galanga (de wortelstok) (*Alpinia officinarum* Hance) 12 pencedanum] Varkenskervel (*Peucedanum officinale* L.) | acorus] Kalmus (*Acorus Calamus* L.) | mandragora] Alruinwortel (*Mandragora officinarum* L.) | celtica] Een soort valeriaan, geheten Keltisch valeriaan (*Valeriana celtica* L.) | maratri] Venkelzaad (*Foeniculum capillaceum* Gil.) 12-13 persijn van Alexander] Een soort peterselie. Over de identificatie is men het niet helemaal eens 13 daucus] Peen, gele wortel (*Daucus Carota* L.) | jusquiame] Bilzekruid (*Hyoscyamus niger* L.) 14 wacht] Zorg ervoor 14-15 gheen kint ne draghen] Niet zwanger is 17 goet] Voeg toe: voor 18 vrouwenmelke] Moedermelk | alse groot] Lees: zo veel 19 herwitte] Erwt 20 polioen] Polei (*Mentha pulegium* L.) | savine] Sevenboom (*Sabina officinalis* Grcke.) | saturee] Duizendguldenkruid (*Erythraea Centaurium* Pers.) | salvie] Salie (*Salvia officinalis* L.) | levessche] Lavas (*Levisticum officinale* Koch) | dille] Dille (*Anetum graveolens* L.)

7r ende doet hare ontfaen in de martrice.

Het sijn oec eenighe jonffrauwen, die vethede ebben, bi dies ghelike van fauten, dat si niet ne ebben hare stonden, alsoe si sculdich waren. Ende dese doet alsoe hu vorseit es, omme die stonden te ghecrighene. Ende aldus soe bliuen si ondrachtich.

5 Ende het sijn eenighe vrauwen, dies stonden sijn seere etterich. Ende dese vrauwen doen wi sitten up een sackelkin van polioen, ja dat ghemalen es. Ende dien sac soe groet ende soe breet, dat hi comme van den rugghebeene tote boven der moeder. Ende alsoe ghebonden, eenen dach ende eenen nacht. Dat confortert seere de moeder.

10 *Van den winde die men ontfaet in de moeder*

Het sijn eenighe winden die men ontfaet, van onder in de moeder. De welke winden somighe vrauwen doet groet wee ende dan doet se swellen. Dese wiven doet nutten heete electuarien, alse dianisij, dyacimini, diacalamentum. Van elken even vele, ofte elc alleene. Dese electuarien sijn goet elken mensche die de maghe ebben vercaut
15 ende wint ebben in de maghe ofte in de moedere.

Ofte nemt lijnen garen, dat raeu si, ende dat stect int water, daer in ghesoden es conmijn. Ende dan duwet hute ende dat leght hare up den buuc ende alsoe over de moeder ende up de lendinen, alsoe warme als men ghedoeghen mach.

Een ander. Nemt mostaertsuet. Siet dat in eenen pot met watere ende dien pot
20 boven wijt ende stelten up eenen stoel, met eenen gate ghemaect [aldus. Ende alsoe]

2 Bi dies ghelike van fauten] Lees: Op een zodanig gebrekkige wijze 3 alsoe si sculdich waren] Zoals zij behoren te hebben 4 Ende aldus soe bliuen si ondrachtich.] Voor een uitgebreidere, duidelijker versie vgl. GKS 1657 (xxxir, 28-31): desen wiuen salmen doen ende hulpen als voren staet gheleert Ende het es menich droech wijf die nemmermeer haer stonden en gecrighen ende aldus bliuen sij ondrachtich 7 rugghebeene] Ruggegraat 8 ghebonden] Lees: vastgebonden, draag het dan | eenen] Plaats ervoor: draag het | confortert] Versterkt 10 winde] Waarschijnlijk wordt hiermee een opgeblazen gevoel in de baarmoeder bedoeld 12 wee] Pijn, ongemak | doet se] Nl. de buik | nutten] Nuttigen 13 electuarien] Stroperige geneesmiddelen | dyacimini] Komijn (Dyacimum Cuminum Cyminum L.) 14 goet] Voeg toe: voor 16 raeu] Onbewerkt 17 duwet hute] Knijp het uit (?) 18 Alsoe warme als men ghedoeghen mach] Zo warm als uit te houden is 19 pot] Voeg toe: is 20 wijt] Groot | stelten up] Zet daarboven op

7v aldus. Ende alsoe ontfaen den wasem van onder in de moeder. Dat sal verteeren den wint.

Ende waert soe dat hare jocte quame in de moeder ende dat si hare crawede, soe datter puusten af quamen. Die puusten soude seere sweeren, die suldi salven met deser salven, aldus. Salve. Nemt eenen sueren appele ende sceltene. Dan 5 nemt olie van oliven, was, wijn van puetaeu, scapijnroete. Dit smelt ategader ende minghet den appele der met, wel ghebraden ende wel ghestoeten. Dan doeter toe: bolus armenicus, masticus, wieroec. Dit gheminghet ategader, dit siedt up een cleen vier. Dan siet dore een cleet ende hiermede soe salvet. Daernaere soe leghter 10 up hijsbladeren, ghesoden in wine. Ende de vorseide salve es goet jegen bescautheit van viere ofte van watere.

Een ander salve der toe. Recipe de wortelen van den lelien een once, spaens wit dragme 2, wit wieroec, mastijc ana dragme 1, canpher dragme 1, versch swinensmaut, rosewater ana once 1. Hieraf maect salve. Item: de wortele van der lelien, 15 suvert wel. Dan siet se in borne ende dan stamp se metten swinensmautte. Daerna doeter dwitte in van den eye ende rosewater ende minget wel. Dese salve es goet ten vorseiden dinghen.

Ende deser salven soe smeeren hem die vrouwen van Salernen, hare aensichte, hande ende kele, dore hitte van der sonnen. Ende dit doet smorgens ende savons. 20 Ende dan wasschet met lauwen water af. Dit soe haut hare aensichte onbesmet ende scone ende suvert alle puusten ane den lichame ende scoent seere laserie.

1 verteeren] Verzwakken, doen afnemen 3 jocte] Jeuk | quame] Lees: voorkomt | crawede] Krabte 4-5 salven] Besmeren 5 salven] Zalf | sueren] Waarschijnlijk 'zuur'. Vgl. GKS 1657 (xxvr, 9): sueren | sceltene] Schil deze 6 puetaeu] Bepaalde soort wijn, genoemd naar Poitou | scapijnroete] Schapenvet 8 masticus] Hars van Mastikboom (*Pistacia lentiscus* L.) 9 vier] Vuur | Dan siet dore een cleet] Zef het kooksel door een lap 10 hijsbladeren] Klimop (*Hedera helix* L.); vgl. MS D.II.17 (166): folium hedere; leaf of ivy | bescautheit] Een brandwond 11 watere] NL heet water 12 spaens wit] Loodwit, loodcarbonaat 13 wit wieroec] Bepaald soort wierook | mastijc] Hars van Mastikboom (*Pistacia lentiscus* L.) | canpher] Kamfer, gewonnen uit een laurierachtige boom (*Camphora officinalis* Nees) 13-14 swinensmaut] Varkensvet, reuzel 14 Hieraf] Hiervan 18 vrouwen van Salernen] Meer informatie over de vergevorderde medische wetenschap in het middeleeuwse Salerno, zie de inleiding | aensichte] Gezicht 19 dore] Lees: met het oog op 20 Dit soe haut] Lees: op deze manier blijft 21 scoent seere laserie] Verbeteret de melaatsheid zeer

8r *Van dat maegden wint ontfaen in de moeder*

Het ghevalt wel onderwilen dat maegden wint ontfaen in de moeder ende die leghet somwilen in de rechte side ende somwilen in de luchter side. Waerbi dat si scinen boven ghescuert ontrint den navele. Ter welker aldus ghedane cuere was ghehaelt
 5 vele vroede meesters ende Trotula. Ende de meesters seiden dat si ware ghescuert, ende Trotula die hieraf twijffelde, die soe dede dat joncwijf te hare commen ende si besach de butse ende taste se wel. Waerbi dat si bekende dat wint was, ende dat de moeder was gheswollen ende niet ghescuert. Doen maecte si een badt in eene cupe, in welke cupe waren ghesoden dese cruden. Recipe papple, paritarie. Hier in
 10 sat si langhe. Ende alsi hier in gheseten hadde, doen leide si hare eene plaester van gherstin mele, ghetempert metten sape van wilden rapen. Ende dat leide si hare up den buuc warme. Ende des anderdaghes dede sise weder baden ende daerna leide si der up eene plaester ende si ghenas voort sonder sniden. Daerbi eist quaet verhaest met eenighen dinghen dat men niet wel seker ne weet wat es.

15 *Van dat de moeder upriset ende qualic dalet*

Nu verstaet wel dat die uprisinghe der moeder, dats eene siecheit in de welke siecheit die vrouwen scinen sterven wel na. Ende dats bedi dat de moeder uprijset, soe dat de craye niet doen ne mach hare natuerlic werc: dats dat si den asem hutewaert stect ende inwaert haelt. Ende si sijn in onmacht, ja groetelic in onmacht. Want dic-
 20 ken ghe[vallet dat si der af sterven. Ende dit ghevalt dicken weduen ende maegden.]

2 ghevalt wel] Kan gebeuren | onderwilen] Van tijd tot tijd 3 scinen] Schijnen, lijken 4 ghescuert] Gescheurd: een ander ziektebeeld, namelijk een buikbreuk of hernia | ontrint] Rondom | ghehaelt] Lees: gebruikt door 7 besach de butse] Inspecteerde de kwetsuur | taste se] Onderzocht haar lichamelijk | bekende] Nam waar 8 Doen] Toen 9 papple] Maluwe (*Althea officinalis* L.) | paritarie] Glaskruid (*Paritaria officinalis* L.) 10 leide] Legde | plaester] Pleister, van een kruidenbezinksel 13 Daerbi] Daarom | quaet] Slecht | verhaest] Te overhaasten 15 upriset] Omhoog gaat | qualic] Verkeerd 16 verstaet] Begrijp, verneem 17 scinen sterven wel na] Waaraan de vrouwen blijken te kunnen sterven 18 de craye] Het middenrif 18-19 den asem hutewaert stect ende inwaert haelt] De adem naar buiten uitstoot, en naar binnen inhaleert 19 in onmacht] Bezwijming (in staat van bewusteloosheid) | groetelic] Zeer

8v vallet dat si der af sterven. Ende dit ghevalt dicken weduen ende maegden. Want
 het ghesiet hem dicken dat hem gebrect hare stonden, die si sculdich sijn te ebben
 van natueren te haren tiden, die welke faute hem lieden toe sent dese sware siecheit.
 Ofte het comt bi veninden humoren, die vergadert sijn in de moeder. Ofte van
 5 haren vortighen sade, dwelke si bereet waren te stortene, hadden si des mans hulpe.
 Ende dit ghevalt meest in maegden ende in weduen, die hem hoeden van mans
 gheselschap. Alsi faute hebben van haren stonden ofte gheveninde humoren, die
 verrotten hare saet daer de moeder af vervult es, van den welken risene doen die
 verwallende ydelheit van der moeder. Ende aldus stect si hare up, soe dat die craye
 10 es ghedwonghen, dat die mensche te gheenen ademe ne mach commen. Want de
 lichte levere ne mach gheenen wint halen no hute steken. Ende dit es men sculdich
 te ontsiene in de weduen, die hare stonden verliesen vortijt van natueren, ende in
 maegden, dwelke hu es gheleert kennen int capiteel der stonden vorseit. Want waer
 ghebrec es vor den tijt, daer heeft men pine onder den navele, in de lendinen ende
 15 in de dien. Ende daeromme ne ghelijct dese saken niet den anderen onmacht maer
 si es vele vreeseliker, ja dat si vallen ende crempen te hoepe. Soe dat hem die buuc
 comt up de die, soe vaste dat men se niet can sceeden. Ende aldus sijn si doot, ofte in
 twijffelen van der doot. Want Galienus seit dat men hare lieder adem moet wachten
 met eenre plumen. Nu soe ebbe ic gheseit wanen dese siecheit comt. Ende ic ne dar
 20 niet meer segghen van vreesen dat men my mach vloucken ende ic late dat. Ende
 ic gae voert ter cueren aldus, jeghen die uprisinghe van der moeder.

Eerst [soe bint de dien vaste toe met eenen cordekine, boven den knien, soe dat]

2 ghesiet] Gebeurt 4 veninden] Giftige, schadelijke | vergadert] Verzameld 5 vortighen]
 Rottende | stortene] Uit te werpen, af te scheiden 6 hoeden] Behoeden 7 faute] Gebrek
 8–10 van den welken ... ghedwonghen] Waardoor zij (nl. het rottende zaad) de verhitte leegheid van
 de baarmoeder doen opstijgen. Op deze manier stijgt de baarmoeder op, zodat zij zich tegen het mid-
 denrif drukt. 10–11 de lichte levere] Long. Vgl. GKS 1657 (xxir, 18): die craye 11 gheenen wint
 halen no hute steken] Geen adem inhaleren, noch uitstoten 11–12 dit es men sculdich te ontsiene]
 Dit behoort men te vrezen 12 vortijt van natueren] Vroeger dan wat natuurlijk is 13 dwelke] Nl. de
 problemen | capiteel] Hoofdstuk 14 ghebrec es vor den tijt] Nl. het ontbreken van menstruatie voor-
 dat dit volgens de natuur zo hoort 15 diën] Dijen | onmacht] Bezwijming, Vgl. GKS 1657 (xxir, 26):
 onghemaken 16 vallen] Flauwvallen | crempen te hoepe] Helemaal ineen zakken van de buikpijn
 16–17 Soe dat hem die buuc comt up de die, soe vaste dat men se niet can sceeden] Zodat hun buik
 op hun dijen komt, en zo vast zit dat men ze niet kan scheiden. 18 hare lieder adem] De vrouw
 haar adem | wachten] Opmerken, afwachten 19 plumen] Veer | wanen] Waardoor, van waar |
 dar] Durf 20 vloucken] Vervloeken | ic late dat] Ik laat dat na

9r soe bint de dien vaste toe met eenen cordekine, boven den knien, soe dat hare een deel wee doet, bi der welker seerheden die moeder sal dalen. Ende oec wrivet vaste de plante van haren voeten ende van haren handen met saute ende met esile tegader gheminghet ende doet se niesen met elliborum album wel ghepulvert ende
 5 dat gheblasen in de nese. Ofte met bustelen, die ghi haer sult steken in de nese ofte met anderen dinghen. Ende maect oec stanc vor haren nese met roke van wassine kerssen ende dan maect onder voor de moeder roec die wel rieket, alse mirre, lipdanum, musceliaet.

Ofte maect hare dese plaester. Nemt lovessche, die stampt ende siedt in water.
 10 Dan puert hute dat water ende stoet se met swinensmautte versch ende dat ghebonden up den navel warme. Ende commet van dat si hare stonden heeft verloren, ofte van gheveninden humoren, dan pijnt hu omme hare stonden te ghecrighene alsoet vorseit es.

Ende commet alsoe dat si niet ne mach gheloesen hare saet, alst dicken ghevalt
 15 in maegden ende in weduen, soe nemt sal gemme, smaut van ghelase. Dat pulvert ende mingelet in water, daer in soe net cautoen ende dat stect in de moeder. Dat sal men der in laten ende dat sal een deelkin biten ende smerten. Bi der welker smerttinghe si scieten haer saet. Ende eist eene wedue, soe ketelet hare metten vingheren van onder. Daermede sal si werden verloest van den sade ende tsaet sal
 20 voertcommen der met.

Van der dalingen der natuerliker moeder

Het ghevalt menichwaerf dat de moeder daelt ende comt in anderen steden dan daer si behoort. Ende es ghedaelt, dat comt bi den senuwen, daer si bi hanghet, die sijn verlanget. Ofte het comt bedi dat de moeder vervult es van humoren. Ende

1 cordekine] Bindtouwte 2 een deel wee] Een beetje pijn 2-3 wrivet vaste] Wrijf in 3 plante] Zool 4 elliborum album] Wit nieskruid (Polygonatum officinale Moench) 5 bustelen] Haar (van een varken) 7 wassine kerssen] Wassen kaarsen | wel rieket] Lekker ruikt 8 lipdanum] Het klierenhars van de Cistus villosus L. subsp. creticus (L.) Boiss. en andere Cistussoorten | musceliaet] Muskus 9 lovessche] Lavas (Levisticum officinale Koch) 10 puert hute] Giet af 12 pijnt hu] Span u zelf in 15 sal gemme] Steenzout | smaut van ghelase] Vet? Gesmolten Glas? 16 mingelet] Vermeng | daer in soe net cautoen] Daar doopt u katoen in 17 een deelkin biten ende smerten] Een beetje biten en pijn doen 18 smerttinghe] Pijn; hiermee wordt een zaadlozing opgewekt | scieten haer saet] NL. een zaadlozing 21 dalingen] Het dalen 22 menichwaerf] Dikwijls 23 es] NL. de baarmoeder 23-24 daer si bi hanghet, die sijn verlanget] [de zenuwen] waar de baarmoeder aan hangt, die langer geworden zijn

9v dats bedi, dat si niet ne heeft hare stonden in haren rechten tijt. Dan daelt si bi der swaerheden, dan gaet si ligghen te eender siden waert ende si daelt ondertiden soe seere dat si buten hanghet, ja buten der wijflichen.

Ende dit soe kennet ende keeret bi der seerheden die men hevet onder den
5 navele, want daer leit de moeder. Ende dat comt van vercautheden, alse eene vrouwe langhe sit up eenen cauden steen, ofte baet in caut water, ofte bi te vele waters te drinkene. Dan daelt de moeder ende gaet hute.

Ende ware si ghesoncken huter steden bi humoren die heet sijn, dat kent men aldus: die ebben stecten ende hitten boven de moeder, van der welker hitten es
10 ontstelt die moeder ende curts in dien tijt van den stonden, soe sturten si een lettelt. Ende de vrouwe heeft eene gelue ghedane.

Ende eist van cauden humoren, soe hebben si crempinge over al haer lijf caude ende swaerweghende de moeder. Ende desen curts comt van flimen. Ende eist dat si hare stonden heeft te harer rechter tijt, dat sal se selve wel seggen. Ende es dan
15 de moeder verlanct, dat comt bi dat de senuwen verlanct sijn, daer de moeder bi daelde.

Nu hoort van der medicinen in deser manieren. Men sal de moeder eerst prepareren met oximelle ende der na purgieren met theodoricon enperiston, ofte met benedicta laxativa. Dese doen ter cameren gaen ende doen sceeden de humoren
20 die der moeder contrarie sijn. Ende up den derden dach soe maect hare eene stove van desen cruden. Recipe calamentum, organum, lavendula, sponsa solis, silvie, ruta, kersse, confelie. Men sal dese cruden, vorseit, sieden in borne ende in wine. Ende daerof maken eene droeghe stove ende die cruden sal men sieden in eenen pot. Ende dan doen voert, ghelijc dat droege stoven heeschen ende doet se sitten
25 in eene cupe wel [omme hanghen. Ende ten huut gane gheeft hare metridatum.]

1 in haren rechten tijt] In de voor haar juiste periode, nl. de maandelijkse cyclus 2 swaerheden] (onaangename) zwaarheid | te eender siden waert] In de richting van een bepaalde zijde | ondertiden] Van tijd tot tijd 4 kennet ende keeret] Herkent en verklaart men | seerheden] Ongemak, pijn 5 leit] Ligt 7 hute] Weg van haar natuurlijke plek 9–10 es ontstelt] In de war is geraakt 10 curts] Koorts, nl. van de hitte in de baarmoeder | soe] Lees: heeft als gevolg dat | sturten] Storten, nl. de menstruatie 11 ghedane] Voorkomen 13 flimen] Variant van fluma; slijm, één van de vier lichaamsvochten in het lichaam? 15 verlanct] Verlengd 17 in deser manieren] Op de volgende wijze 18 oximelle] Azijn-honingdrank | purgieren] Reinigen, genezen | theodoricon enperiston] Vlg. Kusche deel van stroperig geneesmiddel, 'Antidotarium Nicolai' 19 benedicta laxativa] Loslijvig makend nagelkruid, benediktenkruid (*Geum urbanum* L.) | ter cameren gaen] 'naar de wc gaan', laxeren | sceeden] Afscheiden 20 contrarie] Kwalijk, vijandig | stove] Heet bad 21 organum] Wilde Marjolein (*Origanum vulgare* L.) | lavendula] Vreemde lavendel (*Lavandula stoechas* L.) | sponsa solis] Deze naam werd aan verschillende planten gegeven. Wellicht cichorei (*Chicorium intybus* L.) | silvie] Salie (*Salvia officinalis* L.) 22 ruta] Ruit, wijnruit (*Ruta graveolens* L.) 23 stove] Heet bad 24 Ende dan doen voert, ghelijc dat droege stoven heeschen] En ga hierbij te werk zoals dat hoort bij een droge 'sauna'; een droog, heet bad

10r omme hanghen. Ende ten huut gane gheeft hare metridatum.

Ende commet van cauden humoren, soe digereret met oxisacum. Ende dan purgieret met electuarium de succo rosarum. Ende up den derden dach, soe maect een badt van cauden cruden. Ende ten hute gane, gheeft hare rubea trociscata. Ende eist
5 dat si te seere daelt, soe smeert dine handen met olien van oliven ende stect se weder in. Ende doet alsoe hu heeft vorleert Trotula. Ende eist dat si daelt bi lettinghen van haren stonden, soe doet alst vorleert es. Ende in alle porringen van der moeder, soe eist goet dat men de vrouwe doet niesen

Een goet exprement omme de moeder te harer steden te bringene. Nemt ghe-
10 berrenden hertshoren, ghepulvert folia lauri, ana once 1 et dragme 1. Dit minget te samen ende ghevet drinken met wine. Dit doet de moeder weder keeren te harer steden.

Ende heeft si eene maniere van torsioene, ofte dat si qualic urine mach maken ende dat si groete rommelinghe hebben in den buuc, dan suldi hare dit gheven drin-
15 ken in poeder. Recipe apij, fenigreci ana dragme 8. Fiat pulvis. Dit doet sieden in wine, ofte ghevet hare drinken sonder sieden.

Een ander. Nemt agaricus, wegebree saet ana once 1. Fiat pulvis. Ende dit gheeft hare drinken met wine ende met seeme ghesoden. Dit doet tote ghi gheene siecheit ne ghevoelt ver.

20 *Van onghetempertheit der moeder*

Het ghevalt wel dat de moeder in de moeder werden onghetempert soe dat die vrouwen ghevoelen groete hitte ende berringhe. Die sal men cuereren aldus. Recipe ganssmaut dragme 1, mel cere ana dragme 4, olie van oliven once 1, dwitte van tween eyeren, vrouwenmelc. Dit minget [tegader ghelic eener salven ende]

1 metridatum] Een medicijn, onduidelijk welke. Vlg. Kusche deel van stroperig geneesmiddel, 'Antidotarium Nicolaï' 2 digereret] Verlicht het | oxisacum] Een bepaalde siroop, bereid met azijn, granaatappel en suiker 3 electuarium de succo rosarum] Stroperig geneesmiddel van het sap van rozen 4 rubea trociscata] Een pil, gemaakt van kleefkruid (Galium aparine L.) 6 vorleert] Geleerd (van) | lettinghen] Oponthoud, afwezigheid 7 porringen] Opkomst van een ziekte 9 exprement] Proef 10 folia lauri] Laurierbladeren (Laurus nobilis L.) 13 maniere] Soort | torsioene] Krampen | qualic urine mach maken] Moeilijk kan plassen 14 rommelinghe] Lawaai, gerommel 15 fenigreci] Fenegriek, zevengetijdenklaver (Trigonella foenum graecum L.) 17 agaricus] Lorkenzwam (Polyporus officinalis) 19 ver] In hoge mate 20 onghetempertheit] Onstuimigheid 22 cuereren] Behandelen, genezen 23 ganssmaut] Ganzenvet | mel cere] Honingwas

10v tegader ghelic eener salven ende dat stect hare in de moeder, ghemaect van eene pessarium. Ende ic ne dar niet meer scriven omme de blame van den vrouwen.

Van apostemen in der vrouwen wijfliche

Nu verstaet dat onderwilen commen apostemen ende swellinghen in diversche
5 vrouwen. Ende es die marterie colera, commende van der gallen, dan heeft si curtsen ende canckeren.

Ende eist commen van caude humoren, soe sijn die apostemen hart ende gheswollen ende dat wijf ghevoelt swaerhede in de rebben ende in de hancken. Ende onderwilen wassen si van winden ende oec van slagen, ofte van ghebreke van menstruum. Ende eist dat sake dat si wassen in dat bachtendeel ofte in dat vorste deel
10 van der martricen, men ghevoelt sweeringhe in de moeder ofte der ontrint. Ende daeraf comt stranguriam. Ende eist dat sake dat si wast in den mont der martricen, men ghevoelt sweeringhe in de moeder ontrint den navel ende in de nieren. Ende es die aposteme in dat achterste deel van der martricen, men ghevoelt sweeringhe
15 in den rugghe ende si hevet vasten lichame. Ende commet van bloede ofte van colera, soe heft men einparliken curts ende groeten dorst.

Ende eist van hitten, soe eist goet dat men die wijfliche salve, ende dat men dat bloet hute trecke met latene ter aderen sofena. Want te hant, dat trecket tbloet hute waert ende het benemt menstruum. Daeromme soe nemt ment beneden. Ende es
20 dat wijf staerc, soe doet se laten twee waerf sdaghes. Daerna doet hare nemen water, dat hitte verslaet, alse aqua morelle. Ende maect oec eene plaester die swellinge

1 ghelic] Totdat het lijkt op 2 pessarium] Vaginale zetpil; een prop katoen (of eenzelfde soort materiaal) die ofwel gedoopt is in, ofwel gevuld is met een medicijn, en dan in de vagina wordt ingebracht | blame] Schande 3 apostemen] Gezwollen 6 canckeren] Kankergezwellen 8 rebben] Ribben | hancken] Heupen 9 wassen] Aanwassen, ontstaan | si] Nl. de apostemen | slagen] Verstopping? Klappen? Vgl. Cod.Med. 798: 'quetsueren', wonden 9-10 menstruum] De (maandelijkse) menstruatie 10 bachtendeel] Achterste gedeelte 12 stranguriam] Een loze aandrang tot urineren 15 si hevet vasten lichame] Lees: zij heeft last van verstopping (van de darmen) 16 einparliken] Aanhoudende 17 eist] Nl. de zwelling 18 ter aderen sofena] Een grote, oppervlakkige ader, lopend door het hele been, waaronder ook door de voetholte | Want te hant, dat] Wanneer men aderlaat in de hand, dan 19 nemt ment] Nl. het bloed door middel van aderlaten | beneden] Voeg toe: in het lichaam 20 2 waerf sdaghes] Tweemaal per dag | nemen] Tot zich nemen 21 verslaet] Verdrijft, geneest | aqua morelle] Water met morellen; zwarte nachtschade (*Solanum nigrum* L.), zure kers (*Prunus Cerasus* L.) of wolfskers (*Atropa bella-donna* L.)

11r doet ghesitten ende natuere confortert, alse porceleine ofte des ghelike. Daerna leghter up rapende dinghen alse lijnsaet met boteren ghestampt ende ghesoden, ofte des ghelike, ende daerof maect pessarium.

Pauwelus leert ons maken een pessarium ter hartheden van der martricen ende
5 ter verkeertheden ende ter swellinghen huden lichame. Recipe medulle vituli, exungia gallus ana once 4, hertshorne dragme 4, adupis ancerini et gallini ana dragme 2, ysopi, crocus ana once 7. Dese stoet ende tempert met vrouwenmelcke ende met olien van rosen. Ende maecter af pessarium.

Ende es de moeder der apostemen caut ende van groeven humoren, soe maect
10 dan eene pessarium, die ripen doet. Ende dan baet dicken ende orbort die plaesteren die vorseit sijn. Die dyeten sijn sculdich te wesene subtijl, soe dat de groethede der humoren werde ghedwongen. Ende pijnt hu dat te seere, soe leghter up wat dat rijpt ende dat tvel morwe make, soe dat die sweeringhe hute vlieden mach. Ende eist dat die aposteme hute brect ende dan bloet inwaert in de blase, dan sal
15 men drincken gheitinmelc ofte eselsmelc. Ende maect eene pessarium van engoene ende stectse hare van ondere in de moeder.

Van zweeringhen ende van wonden in de moeder

Die martrice wert somdentijt ghequest van der medicinen die te scerp was ende onderwilen dat haer de vrucht baert eertijt, dwelke men bekent bi der vervultheden
20 diere hute loept ende bi der prekelinghe der martricen. Ende sijnt in de wonde van vulheden ende van bitingen der aderen, soe stinct dat ettere, datter hute comt es swart. Daertoe sal men doen dat dat ettere suvert [ende de sweeringhe sacht, alse]

1 ghesitten] Bedaren | natuere confortert] Het lichamelijck gestel versterkt | porceleine] Moeskruid of postelein (Portulaca oleracea L.) 2 rapende] Ettering bevordende | lijnsaet] Lijnzaad, vlaszaad (Linum usitatissimum L.) 4 Pauwelus] Dit is een verwijzing naar Paulus van Aegina, een Griekse geneesheer | ter hartheden] Tegen (onaangename) hardheid 5 ter verkeertheden] Tegen een verkeerde ligging | ter swellinghen] Tegen de gezwollenheid (van de baarmoeder) | medulle vituli] Kalfsmerg 5-6 exungia gallus] Hanevet 6 adupis ancerini et gallini] Vet van ganzen en kippen 7 ysopi] Hysop (Hyssopus officinalis L.) | crocus] Crocus (Crocus vernus All.) 9 de moeder] Kern, oorsprong | groeven] Grove, dikke 10 ripen] Rijpen, de ettering bevorderen | baet dicken] Ga vaak in bad | orbort] Gebruik 11 dyeten] Voedselvoorschriften | subtijl] Lees: licht verteerbaar | groethede] Dikte 12 ghedwongen] Beheerst, teruggedrongen | pijnt] Hindert, pijnigt 13 dat tvel morwe make] Dat wat de huid week maakt | hute vlieden mach] Lees: verdwijnt 14 hute brect] Eruit barst, open breekt | bloet inwaert] Inwendig gaat bloeden 15 engoene] Ui (Allium Cepa L.) 18 somdentijt] Soms | sceep] Verschrijving voor scerp; scherp? | ende] Lees: en ten tweede 19 de vrucht baert eertijt] Bedoeld wordt een miskraam | bekent] Herkent (nl. de symptomen van een gekwetste baarmoeder) | vervultheden] Vuiligheid 20 prekelinghe] Steken, prikkelingen 20-21 sijnt in de wonde van vulheden ende van bitingen der aderen] Is er in de wond sprake van vuiligheid en (snijdende) kramp in de aderen 22 doen dat] Lees: er iets tegen doen, wat

11v ende de sweeringhe sacht, alse dat sap van morellen, arnaglossa, olie van rosen, dwitte van den eye, vrouwenmelc, gheminghet metten sape van porceleinen. Ende die dyeten moeten sijn caut. Ende baden in water, daer in ghesoden es mirtus, venigriec, galla ende dies ghelike. Ende sijn die aderen ghevult, soe gheeft sanguis
5 draconis ofte bolus, thus ofte des ghelike. Ten selven es goet acacia met licio, ghelijc pessarius van onder in ghedaen.

Van der hartheden der moeder

Ieghen die harthede der moeder. Recipe canphora, litargirum, baccaris lauri, dat witte van den eye. Daerof maect eene pessarium ende stect van onder in.

10 Galienus die seit dat pulver van venigriec, metten bloede van der gans ende daerof gemaect een pessarium. Dat ghesteken van onder in de moeder.

Van der borstweere te wederslane

Verstaet dat de sweeringhe van der vrouwenborsten, die comt van der melc, die sal men aldus ghenesen. Recipe tempert leem met asile ende daerof maect eene plaester
15 ende leght die plaester der up. Dat verslaet die sweeringhe ende doet se ghesitten. Maer men moet se eerst dwaen met warmen water ende huden se altoes ghedect warme, met scone cleederen.

Van apostemen ane der vrouwenborsten

De apostemen ane der vrouwenborsten, alsoe men vint ane somighen. Hier toe
20 maken wi eene ripinge [van malven ende van alsenen, bivoet ana manum 1. Dit]

3 mirtus] Mirte (*Myrtus communis* L.) 4 venigriec] Fenegriek, zevenetijdenklaver (*Trigonella foenum graecum* L.) | galla] Galnoten, galappels | ghevult] (te) vol 4-5 sanguis draconis] Een soort rode hars (van een verscheidenheid aan soorten, voornamelijk *Daemomorops draco* Blume of *Dracaena draco* L.) 5 bolus] Bedoeld is bolus armenicus; een soort medicinale rode aarde | thus] Wierook | Ten selven] Op dezelfde wijze | acacia] *Acacia* (*Robinia Pseud-acacia* L.) | licio] Wilde kamperfoelie (*Lonicera periclymenum* L.) 6 pessarius] Er zijn veel varianten van dit woord te vinden in de tekst (pessaric, pessaris, pessarie). Ik ga ervan uit dat zij niet in betekenis verschillen van pessarium; vaginale zetpil 8 Ieghen] Tegen | canphora] Kamfer, gewonnen uit een laurierachtige boom (*Camphora officinalis* Nees)? | litargirum] Loodglit, loodglans, loodmonoxyde | baccaris lauri] Laurierbessen 12 wederslane] Bestrijden, verdrijven 13 melc] NL. de moedermelk 14 leem met asile] Klei met azijn 15 der up] NL. op de borst 16 dwaen] Wassen, reinigen | altoes] Altijd 16-17 ghedect warme] Warm bedekt 17 scone cleederen] Schone lappen stof of kleding 19 ane] Lees: bij 20 ripinge] Een geneesmiddel dat de ettering bevordert

12r van malven ende van alsenen, bivoet ana manum 1. Dit ghesoden in water, dan dien borre hute ghepuert ende die cruden wel ghestampt. Dan doeter toe barghinsmeere versch, onghesauten, dit siet overeen. Ende leghet derup warme plaesteren.

Ende alsoe de borsten gaten werpen, soe stoet noten ende doet se der toe. Ende
5 eist dat si hiermet niet ne breken, soe hopen se met eener vliemen ende dan duwet se een lettele hute ende ne maect se niet te ydele van erst. Ende leghter in een linen cleet twee waerft ofte drie sdages, ghevet in doderen van eyeren.

Ende eist dat sake dat die stede es ghefistelert, dat moetti suveren aldus. Stecter in de wortele van elliborum nigrum gesuvert ende die ghevet in olie van oliven ofte
10 in honighe. Ende daer up gheberrent pulver van clessen ghestroyt. Dat suvert ende doot den fistele alsoe lange als hi niet nes tusscen beenen. Ende dit es men sculdich te doene tote dat hi es verdroghet.

Die sweeringe die ghevalt in maegden, die comt van ghebreke van menstruum. Ende dat comt toe somtijts alsoe ofte si hadden dat vallende evele, metter risinghen
15 der moeder ende bedruckingher der gheesteliker leden.

Van medicinen ter overvloientheit

Nu soe willic leeren van den medicinen die achter ghelaten sijn int capiteel van menstruum, daers te vele es. Daer hi seit dat men vrouwen bederven mochte. Eist dat sake dat comt van colera, commende huter gallen, soe ghevet trifera sarasenica,
20 rosata novella, metten sape van menten, van violetten ofte van scariolen. Ende commet van overvloyentheit van flumen, ende eist van swarten colera, ghevet water gerarus met warmen wine. Ende naer der purgacien es men sculdich te ghevene

1 malven] Groot kaasjeskruid, maluw (Malva silvestris L.) | alsenen] Alsem (Artemisia Absinthium L.) 1-2 dan dien borre hute ghepuert] Giet dan het water af 2-3 barghinsmeere versch] Vers varkensvet 4 gaten werpen] Wonden te voorschijn komen | doet se der toe] Lees: leg ze erop 5 breken] Open gaan, doorbreken | hopen] Open | vliemen] Vlijm, scherp mesje, lancet 6 ne maect se niet te ydele van erst] Maak ze in eerste instantie niet te leeg | leghter in] Nl. op de borst 7 2 waerft ofte 3 sdages] Twee tot driemaal per dag | ghevet in doderen van eyeren] Ingevet met eierdooier 8 ghefistelert] (inwendig) gaan zweren 8-9 stecter in] Lees: leg op de zweer 9 elliborum nigrum] Kerstroos (Helleborus niger L.) | ghevet] Ingevet 10 clessen] Klis (Lappa Tourn.) 11 fistele] Zweer, diepe etterwond | hi niet nes tusscen beenen] De zweer zich niet bevindt tussen botten 14 dat comt toe somtijts] Het komt soms voor, gebeurt soms door | vallende evele] Vallende ziekte, veroorzaakt door de wandelende baarmoeder. Zie voor dit fenomeen ook de inleiding 15 bedruckingher der gheesteliker leden] Verdrukking van de ademhalingsorganen (lett. de geest; verkeerdt vertaald uit het latijn) 16 overvloientheit] Overvloed (van menstruatie) 17 leeren] Onderwijzen | die achter ghelaten sijn] Die achterwege gebleven zijn 18 daers] Lees: omdat het | hi] Vgl. f. 5r waar gewaarschuwd wordt voor medicijnen tegen verkeerde 'coleren'. Deze informatie komt uit een andere bron, waar de medicatie wel beschreven wordt 19 trifera sarasenica] Variant van trifera magna; een uit drie delen samengestelde geneesmiddel 20 rosata novella] Een samengesteld geneesmiddel van o.a. bloemensap, genoemd naar verse rozen | menten] Munt (Mentha L.) | violetten] Violaen (Viola Tourn.) | scariolen] Scharlei-salie (Salvia sclarea L.) 21 flumen] Variant van fluma; één van de vier lichaamsvochten in het lichaam 21-22 water gerarus] Verkeerde vertaling Latijn, bedoeld is 'warm water of wijn'

12v constrictiven, van buten ende van binnen. Daerbi drinct water, daer in ghesoden es maligranati, rosen, gallen ende diere ghelike. Ende naer der medicinen gheeft pulver van amatisten met reghenwater. Daerna doet de cuere alst vorseit es.

Van dat men niet ontfaen ne mach

5 De 'impedimento conceptionis', dats dat men gheen kinderen ontfaen ne mach. Somighe wiven ne sijn niet nuttelic te ontfaene. Dats omme dat si sijn te dinne, te maghere ofte al te vet ende dats omme dat vleesch dat ontrint den mont van der martricen leit, dat si niet daeromme mach ontfaen tsaet van den man. Ende eenighe wiven hebben de martrice soe ghelat, dat tsaet van den man niet der binnen mach
10 werden onthauden. Ende onderwilen commet bi fauten van den man, dat sijn saet es te dinne ende die cullen soe caut dat sijn saet onripe es.

Ende es dat sake dat dwijf es ondrachtich ende dat men weten wille wies de scaut es van hem beeden. Nemt 2 potten ende vul se met gruuse ende doet van des mans urinen in den eenen ende des wiven urine in den anderen pot ende latent
15 alsoe staen eenen tijt van 9 daghen ofte van 10. Ende comt die ondrachticheit van den wive, soe suldi vinden in haren pot vele wormen. Ende des ghelike soe es van den man. Ende commen si in ne gheenen pot van den tween, so nes gheen faute an geen van tween.

De sake van te ontfaene kint

20 Verstaet wel dat de faute van den ontfanghe wert belet bi fauten van den wive in 2 manieren. Deen es bi groeter hitten van der martricen, dat andere es bi groeter wacheden. Ende bi groeter hitten, soe wert dat saet verberrent ende verteert. Ende bi der gr[oeter wacheden, soe trect dat saet up. Ende eist dat sake dat comt hute]

1 constrictiven] Vernauwende, samentrekkende middelen 3 amatisten] Bloedsteen (Lapis haematitis) 4 Van dat men niet ontfaen ne mach] Over dat men geen kinderen kan krijgen 5 'impedimento conceptionis'] Over de belemmering voor conceptie 6 nuttelic] Geschikt 7 dats omme] Dit is de reden waarom een vrouw met overgewicht onvruchtbaar is 9 ghelat] Glad 10 onthauden] Gehouden 11 cullen] Testikels 12 ondrachtich] Niet zwanger 12-13 wies de scaut es van hem beeden] Wie van hen beiden de schuld heeft 13 gruuse] Gruis, grof gemalen koren of zand 17 si] Nl. de wormen | so nes gheen faute] Lees: dan is er geen gebrek, belemmering 20 belet] Verhinderd 21 Deen] Ten eerste | groeter] Te grote, buitensporige | Dat andere] De tweede reden 22 wacheden] Vochtigheid

13r oeter wacheden, soe trect dat saet up. Ende eist dat sake dat comt hute groeter hitten
 ende droecheden ende commet hute hitten, dit sijn de teekinen: si ebben die leppen
 ghecloven ende ghevelterert, ghelijc ofte dat vel af ware ghedaen met winde. Ende
 si ebben roede smetten, ende einperliken durst, ende haer haer valt. Ende siestu
 5 dese teekinen ane een wijf die boven 30 jaren es haut, die es ondrachtich. Maer
 eist een jonc wijf ende sout niet heeft alle daghe, die helpt aldus. Nemt malva, ar-
 themesie, dit siedt in reghenwater. Ende met deser siedinghe soe roec se drie ofte
 vier waerf sdages. Ende tusschen die roeckinge soe gheeft hare eene pessaric ende
 stect se in de porte ghesmeert met oleum musselinum ende met een lettel musco.
 10 Ende alsoe conforteert de moeder. Ende ten 8sten daghe, soe doet vergaen met
 eenre preparacien. Ende daernaer nemt triferia magna, alse groot alse eene bone
 ende dat wintelt subtijl in cautoen ende maecter af eene suppositorie, soe dat de
 moeder der af werde gheconfortert. Ende des anderdaghes, soe doet se liggen bi
 haren man. Ende alsoe doet in dandere weke, updats te doene es. Ende alsoe sal si
 15 doen, tote dat si ontfaen heeft. Ende si sal ghenooten de weke drie waerf, ofte vier.
 Alsoe sal si lichtelic ontfaen.

Ende eist dat si niet mach ontfaen van groeter wacheden, dat merct bi desen tee-
 kinen: die ogen sullen hare enperlike tranen, bedi de martrice es ghevoucht met se-
 nuwen ane de hersinen. Daerbi soe moeten de hersinen doegen pine metter martri-
 20 cen. Ende eist dat sake dat de martrice heeft groete wachede ofte overvloyenthede
 van verscheden, daeraf werden vervult die aderen van den hersinen. Ende dan dalet
 ten oghenwaert ende doet se dicken weenen jegen haren danc. Ende dat de hersinen
 doeghen metter martricen, dats teekin dat de veranderinge comt huter moeder, van
 der onthaudentheit van menstruum. Daerbi moet men se purgieren met theodori-
 25 con enperiston naer 2 daghe ofte 4. Soe [maect pillen van theodoricon enperiston.]

1 trect dat saet up] Trekt het zaad omhoog (nl. in de baarmoeder) 2 droecheden] Droogte 2-3 lep-
 pen ghecloven] Gebarsten lippen 3 ghevelterert] Ontveld 4 roede smetten] Rode vlekken |
 durst] Dorst | Ende haer haer alt] En het haar van de vrouw valt uit 5 es haut] Lees: oud is |
 ondrachtich] Onvruchtbaar, lees: onherstelbaar 6 sout niet heeft alle daghe] Lees: zijn haar klachten
 niet chronisch 7 siedinghe] Het kooksel, aftreksel 8 roeckinge] Dampbad 9 oleum musseli-
 num] Olie van muskus | musco] Muskus, een afscheidingsproduct van het mannelijk muskushert of
 van de muskusrat 11 preparacien] Bereiding | alse groot alse eene bone] Zo groot als een boon
 12 wintelt] Wentel, rol | suppositorie] Zetpil 13-14 liggen bi haren man] Nl. omwille van seksuele
 gemeenschap 14 doet] Lees: doe ditzelfde | updats te doene es] voor zover mogelijk 15 ghe-
 noeten] De liefde bedrijven 16 lichtelic] Gemakkelijk 17 merct] Merkt op 18 ghevoucht]
 Verbonden 19-20 doegen pine metter martricen] Pijn verduren wanneer de martricen deze pijn
 ook voelt 21 verscheden] Vochtigheid 22 jegen haren danc] Tegen haar wil 23 veranderinge]
 Nl. het plotselinge wenen | comt huter] Lees: veroorzaakt wordt door de | van] Lees: door 24 ont-
 haudentheit] Onthouding

13v maect pillen van theodoricon enperiston. ende wintel se in cautoen ende stect se in de moeder, alsoe vele als men mach. Ende es dat sake dat de moeder niet wel ghesuvert en es, soe maect des anderdaghes eene pessaris in der selver manieren, van trifera magna ende met een lettell muscus. Ende dit doet soe vele, dat si wel ghesuvert sijn van harer overvloyentheden ende wacheden. Teekin dat si wel ghesuvert es. Nemt een lettell muscus, oleum musselinum. Wimpelt dit in cautoen ende steket hare in de moeder. Ende essi wel ghesuvert, soe sal si ghevoelen den roke van den muscus boven in hare mont. Ende custe si hiement, hi soude wanen datsi muscus hadde in den mont. Ende si sal dicken ebben dorst. Ende dan doet se ghenooten omme te ontfane.

Ende commet tghebrec van den man, soe commet huden ghebreke des gheest beletthede sperma, ofte huden ghebreke der hitten ende der wacheden. Waeraf men soe ghedane mans moet salven de nieren met unguentum aragon. Ofte nemt saet van eruca, euforbium. Dit cleen ghepulvert, adde oleum pulegium, oleum musselinum, cera, quod sufficit ende hieraf maect salve. Ende daer met salvet die aderen ende die nieren. Ende commet huden ghebreke der gheesten alsi ghenooten, dat si lettell sperma hute gheven ofte niet, dese salven wi met oeygoenne ende met pasternaken.

Prouve ende beteringhe van caude ofte hitten

20 Nu siet omme dat van ons sal sijn eene corte sprake van der ghenesinghe der wiven. Men es sculdich te merkene dat somighe wiven sijn heet ende som caut. Ten welken men doet aldus danich exprement. Nemt een linen cleet ende vettet in olie pulegium, ofte laurinum ofte in eenighe olie. Ende dat alsoe groot alsoe eenen cleenen vingere. Ende savons, als dwijf slapen gaet, soe bindet ane eenen draet [ende steket in]

2 alsoe vele] Zo veel pillen 3 in der selver manieren] Op dezelfde manier 4 muscus] Muskus, een afscheidingsproduct van het mannelijk muskushert of van de muskusrat 8 wanen] Denken 11 ghebreke des gheest] Geestelijke tekortkoming 12 beletthede sperma] Die het sperma verhindert 12-13 Waeraf men soe ghedane mans] Lees: Bij een dergelijke man moet men 13 unguentum aragon] Zalf van het samengestelde medicijn 'aragon' 14 eruca] Zwaardherik (*Eruca vesicaria* L.) | euforbium] Wolfsmelk (*Euphorbia* L.) | cleen] Lees: heel fijn | adde] Voeg toe | oleum pulegium] Olie van poleikruid (*Mentha pulegium* L.) 15 cera] Bijenwas 17 oeygoenne] Ui (*Allium cepa* L.) 17-18 pasternaken] Pastinaak (*Pastinaca sativa* L.) 19 Prouve ende beteringhe] Onderzoek en verbetering, herstel 21 te merkene] Op te merken | som] Sommigen 21-22 Ten welken men doet aldus danich exprement] Lees: om dit vast te stellen zal men de volgende proef uitvoeren 23 laurinum] Olie van de laurierboom | dat] Nl. het stuk stof

14r ende steket in hare porte ende dat inde bint ane de knie. Ende eist smorgens ghe-
trocken inwaert, soe essi ghepint van caude. Ende eist hudewaert ghesteken, soe essi
ghepint van hitten. In beede dese saken es men hare sculdich te helpene aldus.

Ende essi ghepijnt van heete saken, soe maect eenen roec van coelen cruden
5 in deser manieren, want contrarie gheneest met contrarien, ghelijc desen: malva,
rosen, violetten ana manum. Doit ghesoden in water, ende mettien doeme soe stoef
se ende roec se.

Ende comt die pine van caude, nemt pulegium, folia lauri, persiccaria ende alsoe
siedet int water. Ende derover roecse, boven wel gedect met cleederen, alsoe hier
10 staet beteekent. Alsoe wert ghesuvert die overvloyentheit der humoren ende dan
wert se bequame te ontfane. Ende daernaer soe maect des anderdaghes den wiven
eene roeckingen van onder aldus. Nemt gariofili, spice naerdi, storax calamite, nu-
cem muscate ana once 8. Dese pulveren leght in eenen scerf met levenden colen.
Ende si sal sitten up eenen stoel met eenen gate. Ende alsoe salsi ontfaen den roec
15 van onder met eenen trachter. Ende men sal se wel ommehangen met cleeren, ja
de vrouwe, van boven te beneden.

Om te doen hebbene menstruum

1 inde] Einde | eist] Nl. de tampon 2 inwaert] Nl. de vagina in | hudewaert] Naar buiten 4 Ende
essi ghepijnt van heete saken] En ondervindt zij ongemak door een hete oorzaak | roec] Dampbad,
damp 5 want contrarie gheneest met contrarien] Het principe dat elke kwaal (veroorzaakt door een
teveel van een bepaalde stof) genezen kan worden door het tegenovergestelde toe te dienen 6-7 Ende
mettien doeme soe stoef se ende roec se] En laat haar met de damp zweten en stomen 8 pulegium]
Polei (Mentha pulegium L.) | persiccaria] Perzikkruid (Polygonum persicaria L.) 9 derover roecse]
Laat haar daarboven stomen | boven] Haar bovenlijf 11 bequame] Geschikt 12 storax calamite]
Het beste hars van de storaxboom (Styrax officinalis L.) 12-13 nucem muscate] Noten van de mus-
kaatboom (Myristica fragrans Hoult.) 13 Dese pulveren] Dit pulver | eenen scerf met levenden
colen] Een stenen pot met gloeiende kolen 15 trachter] Trechter | ommehangen met cleeren] Be-
dekken met kleding of doeken 17 Om te doen hebbene menstruum] Om menstruatie op te wekken

14v Merct dat somighe wiven sijn alsi commen te harer tijt van menstruum, dat si niet ofte lettelt hebben. Den welken wi helpen sullen aldus. Nemt de wortele van rooden vulghen, bi den welken dat men bate vint. Ende die suvert wel van harer butender scorssen, stoet se wel ende temperse met wine ofte met borne. Ende daer in siet se
 5 ende dat gheeft drinken smorgens laeu. Ende heeft si te meerder pine, soe gheeft hare caude spijsse. Recipe stoet papple, bramen ana manum 1. Minget met gherstin mele ende met dwitte van den eye. Ende hieraf maect kerspen ofte waeffelen ende gheef se hare tetene. Ende die roeking van cruden sijn goet menstruum mede te doen commene.

10 Item men sal hem helpen aldus in een ander maniere. Nemt pulegium recent, folia lauri, ana manum 1. Dit doet sieden ende als dit wel ghesoden heeft, soe maect dan eene roeckinge. Dan nemt de cruden hutten water. Alsi caut sijn, stamp se wel cleene. Ende dan mingelt der met heete asschen ende warmen roeden wijn. Ende conficieret in de maniere van deege ende vauwet tusschen dinen handen. Ende
 15 maecter af pessarium ende naeytse in een dinne cleedekin. Ende stect se van onder in de poerde, laeu.

Een ander. Recipe trifera magna, dat sal men gheven savons als men slapen gaet in modum castanee drinken, cum vino, in quo cocta sit arthemesie. Dit moet men continueren lange. Dit doet commen menstruum, bi lancheit van tiden.

20 *Van dat menstruum niet voert ne comt alsoet sculdich ware van doene*

Somighe wiven sijn, die niet antieren no ne ouffenen die vleeschelike ghenouchte. Ende menstruum ghebrecht dicken den wiven ende niet altemale. Alsoet vorseit es in de cuere der af, [vrauwen diet alsoe ghebrecht, ofte dat sijs gheven een lettele ende]

1 dat] Voeg toe: er 2 hebben] Nl. menstruatie 2-3 rooden vulghen] Rossige wilg (Salicaceae oleifolia Macreight)? 3 bate] Genezing 3-4 butender scorssen] Buitenste schors 5 laeu] Lauw | te meerder] Te veel 7 kerspen] Flensjes (van kerspelle)? Of pannekoeken (van kerspette)? | waeffelen] Wafels 8 tetene] Te eten 8-9 mede te doen commene] Lees: te stimuleren 10 recent] Vers 13 heete asschen] Hete as 15 naeytse] Naai het 16 poerde] Vagina 18 modum castanee] De hoeveelheid die overeenkomt met de inhoud van een kastanje | cum vino] Met wijn | in quo cocta sit] Waarin gekookt is 19 continueren] Blijven doen | bi lancheit van tiden] Lees: na enig verloop van tijd 20 Van dat menstruum niet voert ne comt alsoet sculdich ware van doene] Over dat de menstruatie niet plaatsvindt zoals ze hoort te doen 21 Somighe wiven sijn, die niet antieren no ne ouffenen die vleeschelike ghenouchte] Er zijn sommige vrouwen die geen seksuele gemeenschap hebben 22 den] Lees: bij deze | ende niet altemale] Of niet volledig (dus slechts een geringe menstruatie)

15r vrouwen diet alsoe ghebrect, ofte dat sijs gheven een lettele ende dat met pinen losende ende niet ghenouch. Cuere der toe. Recipe pulver van betonien, pulegium, arthemesie ana manum 1. Dit siedt in water, ofte in wine, tote dat de tweedeel versoden si. Dan perset dore een cleet ende dan ghevet drinken metten sape fumy

5 terre.

Ende heeft si langhe gehadt ghebrec van menstruum, soe doet dit. Recipe reuponticum dragme 2, droegen bivoet, peper ana. Hier af maect pulver ende ghevet drinken sdages dragme 1, ja smorgens ende savons. Ende dan dect se dat si sweete.

Een ander. Recipe pulegium, mente, rute ana manum 1, sal gemme dragme 3, 10 plantago, roede coelen ana dragme 1, adde dragme 1 van den hoofde van poreide. Siedt dit altegader met water in eenen pot ende hieraf drinct als ghi sijt in dijn badt.

Een ander. Recipe radicem yreos, radicem levistici, nepitam, coloquintidam, feniculum, ruta ana manum 8. Dese wortelen stoet ende dan siedt se in eenen stoep wijns die wit si, de 3deel in. Dan ghevet drinken warme int badt.

15 Een ander medicine, die ic, Trotula, userde in Vranckeric. Recipe zinziberi albi, folia lauri, savina ana manum 1. Dit stoet in pulver ende legghet in levende berrende colen. Ende doet dwijf der oversitten up eenen stoel met eenen gate, wel ommehangen met cleederen, ende datsi ontfaet den roec met eenen trachter in hare moedere. Ende dit doet twee waerf ofte drie waerf achtereen. Dit sal menstruum 20 voert doen commen. Dwijf die aldusdane fomenteye doet, es orborlic dat si haer binnen salve met cauder salven, dat si niet te seere ne verhitte.

Van vrouwen die sijn in religioene ofte anders: die sijn sonder man

Somighe wiven die sijn, die niet ouffene no ne antieren die vleeschelike ghenouchte midts haren ghelove. Ofte omme dat si in ordinen sijn, ofte [weduen die welke]

2 losende] Uit het lichaam gaand | Cuere der toe] Een geneeswijze hiervoor | betonien] Koortskruid (Stachys officinalis (L.) Trev.) 3 tweedeel] Tweederde 4 perset] Pers, druk het | sape] Voeg toe: van 4-5 fumy terre] Duivenkervel (Fumaria officinalis L.) 6-7 reuponticum] Rabarber (Rheum rhaponticum L.) 7 ana] Hier ontbreekt waarschijnlijk een hoeveelheid 8 dectse dat] Bedek haar (met kleding) zodat 9 rute] Ruit, wijnruit (Ruta graveolens L.) 10 roede coelen] Rode kool | den hoofde van poreide] Het uiteinde van de prei 11 dijn badt] Je bad 12 radicem yreos] Wortels van de gele lis (Iris pseudacorus L.) | radicem levistici] Wortels van lavas (Levisticum officinale Koch) | nepitam] Kattenkruid (Nepeta Cataria L.) | coloquintidam] Gevlekte scheerling (Conium maculatum L.) 13 feniculum] Venkel (Foeniculum Mill.) 13-14 siedt se ... de 3deel in] Kook ze tot drievierde in | eenen stoep wijns die wit si] Een kruik witte wijn 15 userde in Vranckeric] Gebruikte in Frankrijk | zinziberi albi] Witte gember (Zingiber officinale Rosc.) 16 savina] Sevenboom (Sabina officinalis Grcke.) 17 doet dwijf der oversitten] Laat de vrouw daarboven zitten 20 aldusdane fomenteye doet] Lees: deze rook uit voorgaand recept in de vagina ontvangt | fomenteye] Warme wikkel, stoving | es] Lees: het is voor haar | orborlic] Nuttig 21 binnen] Nl. in de vagina 22 religioene] Het klooster 24 midts haren ghelove] Omwille van hun geloof | ordinen] Een kloosterorde

- 15v weduen die welke begheeren die luxurie ende niet ne vulcommen. Daerof comt sware siecheit. Ende men es der jeghen te doene dese remedie. Recipe olie musselinum, ofte olie pulegium ende bestrijct de moeder der mede van buten ende salvet daer met de poorte. Ende eist dat ghi dese olien niet ne ebt, dan nemt trifera magna.
- 5 Temperet se met warmen wine. Dan legghet met cautoen in de poorte, dat benemt seere den luust der luxurien. Item men es gheene pessarie sculdich te makene te lanc, dat men de moeder der met niet ne quest in dat in steken, bedi de mont van der martricen es ghevoughet ane de poorte. Ende als men natuere ontfaen heeft, dan trect de moeder achterwaert.
- 10 Een ander cuere bi den welken wi die martrice bequamelic maken te ontfane. Maer omme dat somighe sijn soe groet, gelijc ofte si dwater in hadden, die helpt men in deser manieren. Essi flumatijc ende groet, soe maect hare een badt van seawater ende van saute. Ende in dat badt doet juniperi, nepitam, pulegium, laureola, absincij, arthemesie, ysopi ende alle soeghedanighe heete cruden. Ende in dit badt
- 15 sullen si sitten tote dat si sweeten. Dan leght se in haer bedde hemelike ende dect se wel. Ende dan gheeft hare rosata novella te drinkene. Ende dan gheeft hare goede, ganse spijse ende wijn, lettele tegadere ende alsoe doet drie waerf sdages [ende des]

1 die welke begheeren die luxurie ende niet ne vulcommen] Die een verlangen hebben naar geslachts-gemeenschap maar daar niet in slagen 6 luust] Lust, verlangen 7 in dat in steken] Lees: bij het inbrengen 8 ghevoughet] Verbonden | Ende als men natuere ontfaen heeft] Lees: Echter, als er conceptie heeft plaatsgevonden 9 achterwaert] Zich terug, naar achteren 10 Een ander cuere bi den welken wi die martrice bequamelic maken te ontfane] De tekst springt nu ineens over op geneeswijzen om conceptie te stimuleren. In de Latijnse tekst begint hier dan ook een nieuw hoofdstuk 'voor conceptie' | bequamelic] Geschikt 11 somighe] Nl. vrouwen | dwater in hadden] Waars. wordt 'oedeem' bedoeld; ophoping van een abnormale hoeveelheid vocht in weefsels 12 flumatijc] Flegmatisch; onder invloed van fluma, één van de lichaamsvochten in het lichaam 13 juniperi] Je-neverbes (Juniperus communis L.) Mogelijk werd bij dit recept het hout, lignum juniperi, gebruikt | laureola] Peperboompje (Daphne laureola L.) 14 absincij] Alsem (Artemisia Absinthium L.) | ysopi] Hyssop (Hyssopus officinalis L.) | soeghedanighe] Zodanige, dergelijke 15 hemelike] Behoedzaam, met zorg 17 ganse] Herstellende, heilzaam | lettele tegadere] Niet te veel tegelijk

16r ende des anderdaghes des ghelike. Ende des derde dages soe maect eenen roec van wel riekende cruden.

Hoe men jonghe kinderen regieren sal

Als een kint gheboren es, soe es men hem sculdich die oeren dicken te bemelkene
5 metter spinnen. Ende men moet wachten dat de melc niet ne comme in de oren,
noch in de nesevlocken.

Ende bint den navele, 4 vingheren van den lichame. Bedi naer de mate van den navele, soe sal de roede de manlicheit wassen, cleen ofte groot.

Ende omme dat haestelic soude spreken, bestrijct sinen roest met honighe ende
10 sine nesevlocken met warmen watere.

Ende men es altoes sculdich dat kint te duwene ende te voughene sine leden,
dats te wetene vorhoof, nesevlocken, buuc ende nieren. Ende temperen se, datter
niet vele wacheden hute ne gae. Ende siet men eenighe van desen teekinen, soe sal
ment vaster binden dan men was ghewone ende doet lange slapen. Daerna badet
15 in laeu water ende bringet weder te siner ghewonten ende dan gheeft hem eene
slapender medicinen, soe dat te bet slapen mach. Dan gheeft hem de borst ende
wieghet effelike.

Item, int beghinsele van siner ghebornissen es men hem sculdich te deckene
sine oghen ende te setten in steden daert niet te claer ne si ende daer ne gheene
20 diversche gheesten ne staen, no varwe. Ende singhet hem met soeter stemmen.

Ende alst tijt es van sprekene, soe salvet den kinde sine tonge met boteren. Ende
dits aldermeest te doene als de sprake verspadichts. Ende men es hem sculdich te
sprekene, ja vor hem, lichte worden.

Ende als den tijt es dat den tanden sullen commen, soe wrivet dat tantvlesch
25 met boteren ende met hinnen [smautte. Ende dwaet sinen hals ende sine kele met]

3 Hoe men jonghe kinderen regieren sal] Hoe men op de juiste wijze kinderen zal behandelen, opvoeden 4-5 die oeren dicken te bemelkene metter spinnen] Zijn oren vaak met moedermelk te bevochtigen (Verkeerd vertaald uit Latijn: het gaat eigenlijk om het onmiddellijk en regelmatig aandrukken van de oren) 6 nesevlocken] Neusgaten 7 bint] Bint ... af | navele] Navelstreng | mate] Nl. de lengte die resteert na het afbinden 8 soe] Voeg toe: groot | roede de manlicheit] Penis | wassen] Groeien 9 omme dat] Opdat, voeg toe: de baby | haestelic] Snel | roest] Gehemelte 11 duwene] Masseren | voughene sine leden] Zijn ledematen te verbinden (met verband) 12 temperen se] Zij [de buik en nieren] moeten op de juiste maat worden gebracht 13 teekinen] Nl. te veel vochtigheid 14 binden] Verbinden | ghewone] Gewend 15 te siner ghewonten] Tot het normale verband 16 slapender medicinen] Medicijn dat doet slapen | te bet] Lees: het kind beter 17 effelike] Ritmisch 18 int beghinsele van siner ghebornissen] Lees: kort na zijn geboorte | deckene] Bedekken 19 te setten] Neer te leggen | claer] Licht 19-20 daer ne gheene diversche gheesten ne staen, no varwe] Waar zich niet veel mensen bevinden, noch kleuren 20 soeter stemmen] Zachte stem 21 alst tijt es van] Als de tijd is gekomen om te 21-22 Ende dits aldermeest te doene al de sprake verspadichts] En dit is het belangrijkste te doen wanneer de spraak is vertraagd 23 lichte worden] Makkelijke woorden 25 hinnen] Kippenvet

16v smautte. Ende dwaet sinen hals ende sine kele met watere, daer gherste in ghesoden es.

Ende hevet den lichame licht, soe leght up sinen buuc eene plaester ghemaect van conmine ende van aysile, gheminget met sukere van gumme van Arabien ende
5 des ghelike. Ende hevet den lichame vaste, soe maect hem cleene suppositorien van honich, van cautoen, musstronte.

Ende als den tijt comt dat ghijs te doene ebt, soe maect een cleen maegdelion van sukere ende van melke. Ende dat gheeft den kinde mede te spelene, soe dat sughe ende datter niet af in swellecht. Ende t vleesch dat heeft up de borst, dat sal
10 veranderen. Ende wert hem die substancie snachts te sughene ende alsoe es ment sculdich te doen in gheordinerden tijt.

Ende es dat sake dat deen let meeder es dan dander, dat mach men bringen te goeden stade, updat dat onghemac nieuwe es. Eerst nemt branca urcina metter wortelen, radices altee, de bladeren van apien, semen petaselijn, maratri. Alle dese
15 cruden siedt in dat water ende daerover stovet dat sieke let ende decket met eenen lijnen cleede nieuwe, dat sweete. Daernaer wrivet met deser salven, die gheconficiert es aldus. Recipe unguentum dialtee once 1, oleum laurini once 3, misce. Ende daer met soe salvet dlet drie waerf ofte vier waerf sdaghes. Dan soe nemt dyaceraceos, ceroneum, oxirocrocium ana once 1, dialtea once 2. Mingelet tegader met
20 dialtea. Hiermet salvet dlet ende dan bindet wel. Ende daerna badet int watere.

Hoe men ordineren sal de voester

Die voestermoeder moet sijn claer, jonc van varwen wit, met roetheden gheminct ende die gheen kint ne dracht, no datsi niet ne ebben seere borsten, maer die borsten groet, redelic vet.

25 Dit sijn hare dieten. [Si ne sal eten ghene spijsse die seere ghesauten sal sijn, no]

1 dwaet] Was 3 hevet den lichame licht] Lees: heeft hij last van buikloop 4 conmine] Komijn (Cuminum Cyninum L.) | aysile] Azijn 5 hevet den lichame vaste] Lees: heeft hij last van verstopping 6 musstronte] Muizenkeutels 7 dat ghijs te doene ebt] Dat u ermee te maken heeft/krijgt (nl. dat het kind vaste voeding gaat eten) | maegdelion] Zuigtablet 8-9 soe dat sughe ende datter niet af in swellecht] Waarop het kind kan zuigen en het niet in zal slikken 9 t vleesch] Onduidelijk. De zin maakt duidelijk dat het kind op een gegeven moment ander voedsel tot zich zal nemen dan borstvoeding 10 wert hem] geef hem niet | substancie] Nl. de borstvoeding 11 gheordinerden tijt] Aangewezen tijt(stip) 12 deen let meeder es dan dander] Het ene ledemaat groter is dan het andere 13 te goeden stade] Tot de goede lengte | updat dat onghemac nieuwe es] Mits dit gebrek van recente aard is | branca urcina] Verschillende mogelijkheden. Acanthus (Acanthus mollis L.) berenklauw (Heraclium sphondylium L.) of brandkruid 14 radices altee] Wortelen van heemst (Althaea officinalis L.) 15 daerover] Daarboven 16 dat sweete] Zodat het gaat zweten | wrivet] Wrijf (het lichaamsdeel) in 17 unguentum dialtee] Een zalf waarvan het actieve bestanddeel heemst is (Althaea officinalis L.) | oleum laurini] Olie van de laurierboom | misce] Meng (dit/het) 18-19 dyaceraceos] Een samengesteld geneesmiddel, met als bestanddeel wax? 19 ceroneum] Een waspleister | oxirocrocium] Waarschijnlijk een samengesteld medicijn van azijn en saffraan | dialtea] Een zalf waarvan het actieve bestanddeel heemst is (Althaea officinalis L.) 21 Hoe men ordineren sal de voester] Hoe men op de juiste wijze een voedster zal aanstellen 22 voestermoeder] Voedster, min | claer] Gezond | met roetheden gheminct] Met rode wangen 23 no] Noch | seere] Pijnlijke, zieke

17r Si ne sal eten ghene spijs die seere ghesauten sal sijn, no scerp, no bittere, no hart, no stoppende, alse poreide, oeyugoen, pepere, no andere specien die men doet in spijs omme de smake te ebbene, alse peper, loec, erucam.

Ende mindert hare de melc seere, soe maect hare wellinghe van mele, van boenen, van rijse, van broede, van melke, van sukere. Dat sal se eten, daerof meerdert de melc seere. Ende es hare spunne te groet, soe mindert hare dyeten. Ende doet se pinen, ende dan gheeft hare sirupus acetosus ende subtilen wijn. Ende vloit dat kint te seere, soe gheeft de vorseide moeder tetene cruden die stoppen.

Van puusten die wassen ane de kinderen

10 Die puusten die wassen ane de jonghe kinderen, die es men sculdich te wrivene met saute, ende dan bindet met eenre scroeden. Welken kinde men niet mach gheven no te suer, no te soete. Ende es dat sake dat den kinde comt eenen antrax, gheeft der moeder te drinkene tisanne ende gheeft der moeder tetene ghetemperde spijs no te suer, no te soete.

15 *Van vleesche dat wast in de moeder binnen*

Het sijn somighe wiven die vleesch wast in de moeder ende dat hanct binnen der martricen. Ende dat comt van sperma, dat men ontfaet in de martrice ende es der in ghevort. Want si ne connen hem daerof niet purgieren, no suveren. Dese wiven conforteren wi met siedingen ende met goeden cruden ende met stovingen, dwelke
20 my te lanc ware te seggen.

Om te bekennen goede spunne

1 scerp] Scherp; pittig | hart] Hard; vast 2 stoppende] Verstoppend | oeyugoen] Ui (Allium cepa L.) | specien] Kruiden 3 erucam] Mosterd 4 mindert] Vermindert | wellinghe] Een pap 4-5 boenen] Bonen 5 rijse] Rijst | broede] Brood | meerdert] Vermeerdert 6 groet] Overvloedig 6-7 Ende doetse pinen] En laat haar werken 7 sirupus acetosus] Azijn-siroop | subtilen] Verdunde 7-8 Ende vloit dat kint te seere] En heeft het kind diarree 8 de vorseide moeder] Nl. de voedster | stoppen] Verstopen; de stoelgang weer in evenwicht brengen 9 Van puusten die wassen ane de kinderen] Over puisten bij kinderen 10 wassen] Groeien 11 scroeden] Zwachtel | Welken kinde] Aan deze kinderen (met puisten) | gheven] Nl. voedsel 12 comt] Krijgt | antrax] Zweer 13 der moeder] De moeder, de voedster 15 Van vleesche dat wast in de moeder binnen] Over vlees dat binnen in de baarmoeder groeit 17 van] Door 17-18 es der in ghevort] Is daarbinnen verrot geraakt 18 si ne connen hem daerof niet purgieren, no suveren] Ze kunnen zichzelf daarvan (nl. het sperma) niet reinigen, noch zuiveren 19 stovingen] Heteluchtbaden

17v Die melc bekent men aldus: drupt eenen druepele up eenen naghele. Ende essi no te dicke, no te dinne, no te smeltende, no te seere vergadert, hebbende soeten roke, puer soethede, die es goet. Ghesauten ofte qualic riekende, die nes niet goet omme des voetsle des kints ende omme de ghesontheit des kints.

5 *Om een wijf te makene nauwe als ofte si eene maghet ware*

Omme de martrix te nauwene, dat si scinen maght. Daertoe nemt dwitte van den eye ende temperet met watere, daer in ghesoden es pulegium, ofte sinapis, ofte spijs, ofte valeriane, ofte eenigherande droegende cruden. Ende daer in net een lijnen cleet twee waerf sdaghes, ofte 3 ende dat soe leght in den mont van der martricen.
10 Ende dat men se dwaer metten selven watere, al heet, metten welken men maect dese temperinghe.

Recipe de wortele van yliecis ende die tempert met regenwater. Ende dit leght met eenen lijnen cleede, ofte met cautoen, in de moeder, ghelijc dat vorseit es. Ende dit doet sdaghes twee waerf ofte drie, tote dat si bi den man wesen wille. Si sullen
15 daarmede seere nauwe werden, dat men met pinen der in gheraken sal.

Een ander. Nemt pulver van nitrum, ofte van mory ende dat doet der in, ghelijc den anderen. Dat dwinct ende stopt seere.

Noch een ander. Dat somighe wiven ende ledighe wiven pleghen te doene, als des daghes mans gheploghen ebben ende hem dan loven maght. Si nemen de wor-
20 tele van lapacium acutum ende van mori. Die stampen si ende sieden se in water. Ende mettien water wasschen si hare wijfliche, ende dan savons, als te bedde gaen, dan ebben si ghemaect pulver van gallarus, die niet ne sijn ghegaet ende dat werpen si in den hals van der natuerliker moeder. Ende daarmede droecht den hals van der martricen ende naut. Ende dat [scijnt, dat men der in niet soude]

1 drupt] Drup, laat vallen 2 smeltende] Vloeibaar | seere vergadert] Dik, gestremd | roke] Geur
3 puer] Zuiver | qualic riekende] Stinkende | omme] Voor 5 nauwe] Nauw (nl. de vagina) 7 sina-
pis] Mosterd | spijs] Lavendel 8 valeriane] Valeriaan | eenigherande droegende cruden] Enige krui-
den die droog zijn 8-9 Ende daer in net een lijnen cleet] En maak daarmee een linnen doek nat
10 se] Nl. de vagina | dwaer] Wast | selven watere, al heet,] Hetzelfde hete water 10-11 metten
welken men maect dese temperinghe] Waarmee deze kruiden werden gemengd 12 yliecis] Gele lis
(*Iris pseudacorus* L.) 14 bi den man wesen wille] Nl. om de liefde te bedrijven 15 in] Nl. in de
vagina 16 nitrum] Natron | mory] Bramen (*Rubus fruticosus* agg.) 16-17 ghelijc den anderen]
Net als de andere kruiden 17 dwinct] Vernauwt | stopt] Maakt dicht, sluit af 18 ledighe wiven]
Hoeren 18-19 als des daghes mans gheploghen ebben] Als zij op een dag gemeenschap met man-
nen hebben gehad 19 hem dan loven maght] Hem willen doen geloven maagd te zijn 20 lapacium
acutum] Paardezuring (*Rumex aquaticus* L.) | mori] Bramen (*Rubus fruticosus* agg.) 22 gallarus]
Van galnoten 23 werpen] Leggen | droecht] Droogt ... uit 24 naut] Vernauwt

18r scijnt, dat men der in niet soude ghebringen eenen dume. Ende alsi commen an hiement rikers, die se violeren willen, dan maken si ghecroen, ghelijc ofte si maghet waren. Ende aldus gaen si van lande te lande ende bedriegen de mans.

Ende ic, Trotula, ebbe hiermede vrouwen gheholpen die kinderen hadden ge-
5 hadt ende daerna trocken si te huwelike. Ende hare mans ne conster niet met ghesijn den ersten nacht ende si hilden se over maecht.

Ende noch sijn somighe onsuver wiven, ghecorrumpert ende ledige, die welke maken een constrictijf ten selven, maer onberadelike. Bedi si gheven hem selven sonder bloet ende si quitsen die manlike roede.

10 Recipe roede gallen, sumac, plantago, consolida majora, boli armenici, alumen ana dragme 1. Dit siet in regenwater ende wasschet de moeder alsoet vorseit es.

Ende omme te beter te sine, soe leggen si des nacht in de porte sanguissugas, behendelike, dat sire niet in ne gaet te verre, maer dat si dat bloet hute trecke. Ende aldus soe werden eenighe mannen bedrogen van den wiven.

2 hiement rikers] Iemand die rijker is. M.a.w. als ze een rijkere partij tegenkomen, met wie ze ontucht willen plegen | violeren] Onteren, verkrachten 5 trocken si te huwelike] Begaven zij zich in het huwelijk 5-6 ne conster niet met ghesijn] Konden hen niet penetreren (door de nauwte) 6 si hilden se over] Hielden hen voor 7 onsuver] Onteerde; onkuise | ghecorrumpert ende ledige] Bedorven en onteerd 8 constrictijf] Vernauwend middel | ten selven, maer onberadelike] Om dezelfde reden, maar op ondoordachte wijze 8-9 Bedi si gheven hem selven sonder bloet, ende si quitsen die manlike roede] Omdat zij zichzelf als maagd voordoen tijdens de gemeenschap, zonder zelf bloed te verliezen, en zij de penis van de man schaden 10 roede gallen] Rode galnoten | sumac] Sumak (*Rhus coriaria* L.) | consolida majora] Smeerwortel (*Consolida major* L.) | alumen] Latijnse vorm van aluin; dubbelzout van aluminium sulfaat en kaliumsulfaat 12 Ende omme te beter te sine] Om een nog beter resultaat te krijgen | sanguissugas] Bloedzuigers 13 behendelike] Behendig, listig | sire] Deze (nl. de bloedzuiger) 14 van] Door

18v Om de natuere te doen commene ende de moeder te suverenne ende dode vruchten hute te trecken, ende tgat van der moeder te doen slakene. Recipe radices crini domestici assi, prumorum damasceni, olie olivarus. Dat gheminget tsamen ende in de moeder ghesteken. Dat doet der vrouwen natuere commen.

5 Item: succarus, salvie domesticus, dat ghedroncken ende dat cruut ghewreven in sticken ende van onder in de moeder ghesteken. Dat trect alle quade humoren huter moeder et purgiert humoren.

Item ten selven: een sacsken, ghemaect eenen vinger lanc, wullet dat cum allium domestici assi, gheminghet met esile. Ende dat van onder ghesteken, suvert ende
10 purgiert de moeder.

1 Om de natuere te doen commene] Omdat er een halve pagina ontbreekt, is het moeilijk te achterhalen welk onderwerp deze tekst behandelt. Vermoedelijk gaat het om de te verrichten handelingen bij een miskraam | vruchten] Foetussen 2 slakene] Verminderen | radices crini] Betekenis is onduidelijk 3 domestici assi] Van huis en gedroogd | prumorum damasceni] Betekenis is onduidelijk | olivarus] Van olijven 4 der vrouwen natuere] NL. de menstruatie 5 succarus] Suiker (Saccharum officinarum L.) | salvie domesticus] Salie van het huis (?) 5-6 ghewreven in sticken] Ingewreven in een tampon (?) 7 et] En 8 wullet] Vult | cum allium] Met knoflook

INDEX

- adem (asem) 8r-v
aderlaten (laten van bloede) 3v, 10v
aders (aderen) 3r, 4r-5r, 13r-v
Antwerpen 1r
Appollo 3v
baarmoeder (matricen, moeder) 1r-v, 2v,
3r, 4r, 5v-8r, 9r-11r, 12v-13r, 15v, 17r-
v, 18v
bad (badt) 3v, 5v, 8r, 10r, 11v, 15r-v, 16v
bloedvloeijing (bloetsucht) 3r
borsten 5r, 11v, 12r, 16v
borstvoeding 16r
borstzweren (borstzweeren) 11v
damp (doem, wasem) 6v, 7v
diarree (mensioen) 3r
dorst 10v, 13r-v
etter (ettere) 6r-7r
Frankrijk 15r
gal (colera) 4v-5r, 10v, 12r
Galenus 3r-v, 8v
gelaatskleur (varwe) 3r, 5r, 6r
geslachtsgemeenschap (luxurie, spel de
natueren) 1r, 15v
gezwollen (apostemen) 10v-11v
gheschuert (buikbreuk) 8r
heet bad (stove) 9v
hermafrodiet (hermofrodita) 2r
hersenen (hersinen) 13r
Hippocrates 3v
kinderen 16r
kolen (colen) 14r
koorts (curts) 9v, 10v
kramp (torsioen) 3v, 10r
kruiden- en andere recepten 3v-4r, 5r-7r,
8r, 9r-10r, 11r-15r, 16v, 17r, 18r-v
laatkop (ventose) 5r
laxeren (ter cameren gaen) 9v
lever (levere) 4v, 6v, 8v
lichaamsvochten (humoren) 1v, 3r, 4v,
8v, 9r-11r, 14r, 18v
maag (maghe) 1r, 4v, 6v
maagd (maegd) 8r-9r, 12r, 17v
melaatsheid (laserie) 7v
menstruatie (stonden) 3r, 4r, 7r, 8v, 9r-
10r
middenrif (craye) 1r, 8r-v
moedermelk (vrauwenmelke) 6v, 11r-v,
16r, 17r-v
navel (navele) 4r, 5v, 8r, 9v, 10v
neus (nese) 9r
neusgaten (nesevlocken) 16r
nieren 10v, 13v, 16r
onstuimigheid (onghetempertheit) 10r
onvruchtbaar (ondrachtich) 6v, 7r, 13r
overvloed van menstruatie
(overvloientheit) 12r, 13v
pap (wellinghe) 17r
Paulus van Aegina (Pauwelus) 11r
penis (roede) 18r
pijp (pipe) 6v
pillen 13v
placenta (nageboorte, achterbundere,
achtergeboorte) 2v
pleister (plaester) 8r, 9r, 10v, 11v, 12r,
16v
puisten (puusten) 7v, 17r
regenwater (reghenwater) 5v, 12v, 17v
rook (roeckinge) 14r-v, 16r
Rufus 3r
Salerno (Salernen) 7v
slijm (fluma, flimen) 4v, 6r, 9v, 12r
sperma 13v, 17r
stoel 7r, 14r, 15r
tanden 16r
tandvlees (tantvleesch) 16r
tepel (warte) 5r
testikels (cullen) 12v
Trotula 6r-v, 8r, 10r, 15r, 18r
urine 10r, 12v
vagina (wijfliche, poerde, porte) 1v, 4r,
5v, 9v, 10v, 14v, 15v, 17v
verkoudheid (vercauthede) 9v
verkrachten (violeren) 18r
voedselvoorschriften (dyeten) 11r-v, 16v
voedster (voestermoeder) 16v
vroedmeesters (vroede meesters) 2r, 5r,
8r
vrouwelijke religieuzen 15r
warme wikkel (fomenteye) 15r
weduwe (wedue) 8r-v, 9r
winden 7r-8r, 10v, 13v
witte vloed (witten) 6r
zaad (saet) 1v-2v, 9r
zaadcellen (saet) 12r-13r
zakje (sackin, sackelkin) 6r, 7r, 18v
zakje in linnen (lijnen sackelkin) 4r
zalven (salven) 16v
zenuwen (senuwen) 9r, 13r
zenuwgestel (senuwen complexien) 1v

zetspil (suppositorie, pessarium) 10v, 11r-
v, 13r-v, 14v, 15v, 16v
zuigtablet (maegdelion) 16v
zuivering (purgacie) 5r, 9v-10r, 12r, 13r,
17r, 18v
zwachtel (scroeden) 17r
zweer (fistele) 12r